

TRANSITIONAL JUSTICE

NA GENDER GERELATEERDE MISDADEN IN GENOCIDE

Een vergelijkend onderzoek naar de effecten van gender gerelateerde misdaden en de processen van transitional justice voor vrouwelijke slachtoffers in Bangladesh en Bosnië-Herzegovina

Maja Neuteboom

3789640

Universiteit Utrecht

Studie: Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief

Begeleiding: dr. Geraldien von Frijtag Drabbe Kunzel

Masterscriptie

20 december 2016

Transitional justice na gender gerelateerde misdaden in genocide

Een vergelijkend onderzoek naar de effecten van gender gerelateerde misdaden en de processen van transitional justice voor vrouwelijke slachtoffers in Bangladesh en Bosnië-Herzegovina

Maja Neuteboom

Studentnummer 3789640

M.C.Neuteboom@Gmail.com

Universiteit Utrecht

Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief

Masterscriptie

20 december 2016

Begeleiding: dr. Geraldien von Frijtag Drabbe Kunzel

Omslagfoto: 'Making women invisible'
Courtesy of the Dhaka Liberation War Museum

Voorwoord

Aan het begin van mijn masterstudie *Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief* deed ik als onderdeel van het seminar *The Guilt of Nations* onderzoek naar een onderbelicht onderwerp uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen: de genocide die zich in 1971 heeft voltrokken in het huidige Bangladesh. Ik onderzocht toen waarom de Verenigde Staten (VS) als zelfbenoemde '*global spokesperson against genocide*'¹ in geen enkel stadium hebben ingegrepen bij het conflict tussen Pakistan en het huidige Bangladesh. Uit documentatie van de communicatie uit 1971 bleek dat de VS vroegtijdig op de hoogte waren van de gespannen situatie in Zuid-Azië, maar er doelbewust voor kozen om zowel diplomatiek als militair zo min mogelijk aandacht te besteden. Ik kwam tot de conclusie dat de geplande toenadering tot het communistische China in 1971 de belangrijkste reden voor dit Amerikaanse beleid was. President Richard Nixon en zijn Minister van Buitenlandse Zaken Henry Kissinger streefden naar verbetering van de relaties met China, wat de Amerikaanse positie ten opzichte van de Sovjet Unie (SU) in de Koude Oorlog aanzienlijk zou versterken.² Uit primaire bronnen blijkt duidelijk dat de VS wisten dat Pakistan een genocide in het huidige Bangladesh plande. De VS wilden hun bondgenoot Pakistan echter niet veroordelen, omdat de Pakistaanse president Yahya Khan de enige cruciale schakel tussen China en de VS was.

In dit onderzoek richtte ik mij uitsluitend op een analyse van het beleid van de VS. Een volgende vraag zou daarom kunnen zijn waarom de rest van de internationale gemeenschap evenmin heeft ingegrepen. De kwestie werd uiteindelijk in een later stadium in de Verenigde Naties (VN) besproken, maar door herhaaldelijke veto's van de SU –bondgenoot van India— kon de VN-Veiligheidsraad niet tot een doorslaggevende resolutie komen. Het onvermogen van de internationale gemeenschap is deels te verklaren wanneer het conflict in de context van de vroege jaren zeventig geplaatst wordt. De Koude Oorlog hield de wereld in zijn greep en leidde tot escalaties, zoals in Vietnam. De twee kampen stonden lijnrecht tegenover elkaar: de SU had een vriendschapsverdrag met India, de VS steunde de militaire bestuurders in Pakistan.

Het verbaasde me dat ik nog nooit iets had gehoord over deze episode uit de internationale geschiedenis. Hoe meer ik te weten kwam over wat zich had afgespeeld in Bangladesh, hoe meer vragen ik kreeg over de nasleep van het conflict en de gevolgen voor de huidige samenleving. In de post-conflictperiode blijkt weinig aandacht te zijn geweest voor *transitional justice*. Tot op de dag van vandaag worden belangrijke episodes uit 1971 verzwegen en bestaat er onenigheid tussen Bangladesh, India en

¹ Samantha Power, '*A problem from hell. America and the age of genocide*' (New York 2002) 6.

² U.S. Department of State – Office of the Historian, '*Rapprochement with China, 1972*' <https://history.state.gov/milestones/1969-1976/rapprochement-china> (26 maart 2015).

Pakistan over het verloop van de gebeurtenissen en de verantwoordelijken voor het buitensporige geweld tijdens de onafhankelijkheidsoorlog.

Sinds een paar jaar lijkt de situatie in Bangladesh echter te kenteren en worden er nationale pogingen gedaan om de daders uit 1971 aansprakelijk te stellen. De actualiteit van deze nieuwe ontwikkelingen leidde in combinatie met een belangstelling voor transitional justice tot het besluit hier verder onderzoek naar te doen voor mijn scriptie.

Tijdens mijn stage bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken sprak ik met de directie Azië en Oceanië over de behoefte aan transitional justice en de Nederlandse 'ontwikkelingsrelatie'³ met Bangladesh. Nederlandse hulp is in Bangladesh gericht op watermanagement, onderwijs, bestuur, seksuele gezondheid en (vrouwen)rechten. Politieke verdwijningen –gerelateerd aan recentelijke vervolging van oorlogsmisdadigers– en geweld tegen vrouwen en kinderen zijn zorgpunten waar de beleidsdirectie van Buitenlandse Zaken zich mee bezig houdt met betrekking tot Bangladesh. De *Universal Periodic Review on Bangladesh* van de VN-Hoge Commissaris voor de Mensenrechten (OHCHR) bevestigt de Nederlandse inzet voor het aanklaarten van gender gerelateerd geweld. In dit rapport staat dat de Nederlandse delegatie consequent zorgen uit over huiselijk- dan wel staatsgeweld tegen vrouwen in Bangladesh en over de straffeloosheid voor gender gerelateerde misdaden.⁴

Mijn onderzoek voor het seminar *The Guilt of Nations* is de aanleiding voor mijn onderwerpkeuze, maar mijn stageplaats bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken heeft zeker voor inspiratie en informatie gezorgd. Als stagiaire van de Ambassadeur voor Internationale Organisaties in Nederland kreeg ik te maken met internationaal recht en mensenrechten door intensieve omgang met veertig intergouvernementele organisaties, waaronder het Internationaal Strafhof, het Internationaal Gerechtshof en de ad hoc tribunalen. Zo heb ik de boeklancering van *Prosecuting Conflict-Related Sexual Violence at the ICTY* bijgewoond in het Joegoslavië-tribunaal, waar ik met *insiders* heb kunnen spreken over dit onderdeel van mijn scriptie. Een lezing van het *International Center for Transitional Justice*, welke focuste op *gender-related transitional justice*, heeft mij geïnspireerd de focus in mijn scriptie te verleggen. Ik verbaasde me tijdens mijn onderzoek voor de seminar al over het feit dat er relatief weinig internationale NGO's actief zijn geweest in Bangladesh sinds de jaren zeventig. Na afloop van de lezing heb ik de President van het ICTJ gevraagd waarom het ICTJ niet werkt aan de transitional justice in Bangladesh. Hij antwoordde hierop dat hij hier persoonlijk zeker de relevantie van inziet en dat dit momenteel wordt overwogen: wat niet is kan nog komen.

³ Rijksoverheid, 'Betrekkings Nederland – Bangladesh', <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/betrekkings-nederland/inhoud/bangladesh> (3 december 2016).

⁴ United Nations – General Assembly, 'Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Bangladesh' (8 juli 2013), http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/HRBodies/UPR/Documents/Session16/BD/A_HRC_24_12_Bangladesh_E.doc&action=default&DefaultItemOpen=1 (3 december 2016), 18.

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Hoofdstuk 1: Gender in conflict en transitional justice	8
1.1 Gender in conflict: seksueel geweld in oorlogen en genociden	8
1.2 Transitional justice: gerechtigheid voor gender gerelateerde misdaden	11
1.2.1 Gender in retributive transitional justice	12
1.2.2 Gender in restorative transitional justice	19
Hoofdstuk 2: Vergelijking van gender gerelateerd geweld tijdens de genociden in Oost-Pakistan en Bosnië-Herzegovina	31
2.1 Seksueel geweld in Oost-Pakistan	31
2.2 Seksueel geweld in Bosnië-Herzegovina	37
Hoofdstuk 3: Vergelijking van de inzet en effecten van gender gerelateerde transitional justice in Bangladesh en Bosnië-Herzegovina	40
3.1 Retributive transitional justice	40
3.1.1 Het International Crimes Tribunal in Bangladesh	40
3.1.2 Het International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.....	44
3.2 Restorative transitional justice	47
3.2.1 Waarheidscommissies	47
3.2.2 Institutionele hervormingen	49
3.2.3 Herstelmaatregelen	54
Conclusie	62
Literatuurlijst	68

Inleiding

'**GENOCIDE**'. Op 13 juni 1971 schudde *The Sunday Times* de wereld wakker met één vetgedrukt woord in de titel op de voorpagina.⁵ De Pakistaanse journalist Anthony Mascarenhas beschreef hiermee de schokkende situatie in het huidige Bangladesh. Bangladesh was tot 1946 een gedeelte van het gebied Bengalen. In 1946 werd Bengalen door de Britten naar religie opgesplitst in het overwegend hindoeïstische West-Bengalen en het overwegend islamitische Oost-Bengalen. Nadat de kolonie Brits-Indië in 1947 onder leiding van Mahatma Gandhi onafhankelijk was geworden, ontstonden er twee nieuwe staten in Zuid-Azië: Pakistan en India. West-Bengalen ging bij het aangrenzende India horen. Oost-Bengalen werd als onderdeel van het islamitische Pakistan in 1955 omgedoopt tot Oost-Pakistan.⁶ Oost-Pakistan werd op 16 december 1971 de onafhankelijke staat Bangladesh, nadat het land een negen maanden durende burgeroorlog tegen Pakistan had gewonnen.

Veruit de meeste inwoners van Oost-Pakistan wilden onafhankelijk van West-Pakistan worden. Het Bengaalse separatisme groeide vanaf de jaren vijftig door de duidelijke verschillen tussen West- en Oost-Pakistan, die problemen van politieke, economische, geografische, sociale en culturele aard veroorzaakten. Behalve de Islam als dominante religie hadden Pakistan en Oost-Pakistan weinig met elkaar gemeen.⁷ De Pakistaanse regering in Islamabad voerde volgens Rudolph Rummel een discriminerend beleid tegen etnische Bengalen in Oost-Pakistan, terwijl de etnische superioriteit van Urdu- en Punjabi-sprekers werd gepropageerd.⁸ De Bengaalse moslimpopulatie leek volgens de Pakistaanse president Ayub Khan te veel op de hindoes in India. Voordat de oorlog begon was bovendien een minderheid van ongeveer dertig procent van de bevolking van Oost-Pakistan zelf hindoeïstisch: *'They always tried to create a division between the Hindus and the Muslims, saying that Hindus can never be loyal to Pakistan, and that they should go back to India which is their place.'*⁹ Naast dicriminerend politiek beleid zorgde de economische benadeling van Oost-Pakistan ervoor dat separatistische gevoelens groeiden. Armoede en hongersnood maakten contrasten tussen West- en

⁵ BBC News, 'Bangladesh war: the article that changed history' (versie 16 december 2011), <http://www.bbc.com/news/world-asia-16207201> (28 mei 2015).

⁶ Totten, Parsons en Charny, *Century of Genocide*, 296.

⁷ Suhail Islam en Syed Hassan, 'The Wretched of the Nations: The West's Role in Human Rights Violations in the Bangladesh War of Independence', in: Adam Jones (red.), *Genocide, War Crimes and the West: History and Complicity* (London 2004) 201-213, aldaar 206.

⁸ Rummel, *Death by Government*, 335.

⁹ Georgetown University: Berkley Center for Religion, Peace and World Affairs, 'A Discussion with Sultana Kamal, Executive Director of Ain o Salish Kendra, Bangladesh' (versie 7 april 2015), <https://berkeleycenter.georgetown.edu/interviews/a-discussion-with-sultana-kamal-executive-director-of-ain-o-salish-kendra-bangladesh> (28 november 2016).

Oost-Pakistan steeds duidelijker zichtbaar: het bruto nationaal product per hoofd was in het westen bijvoorbeeld 61 procent hoger dan in het oosten.¹⁰

In 1969 volgde generaal Yahya Khan president Ayub Khan op als leider van Oost- en West-Pakistan. Hij beloofde een representatieve democratie waarin Oost-Pakistan gelijkwaardig deel zou nemen aan de nationale verkiezingen. Tijdens de Pakistaanse parlamentsverkiezingen van 1970 werd zodoende direct een meerderheid behaald door de Oost-Pakistaanse separatistische partij *Awami League*, doordat Oost-Pakistan telde voor ruim 55 procent van de bevolking van heel Pakistan.¹¹ Ondanks de voorgenomen democratische verbeteringen werd *Awami League* toch verboden te regeren door het militaire bestuur van West-Pakistan. *Awami League*-partijleider Sheikh Mujibar Rahman werd gevangengenomen en massaprotesten in Oost-Pakistan werden hardhandig onderdrukt door de West-Pakistaanse militairen onder gezag van Yahya Khan.¹²

De internationale wetenschappelijke consensus dat het geweld van het West-Pakistaanse leger tegen de Bengalen in Oost-Pakistan een doelbewuste genocide was, wordt ondersteund door een toespraak van de Pakistaanse president Yahya Khan, die onder andere wordt benoemd door Samuel Totten e.a. en Rudolph Rummel. Aan de vooravond van de oorlog, eind februari 1971, sprak Yahya Khan: *'Kill three million of them, and the rest will eat out of our hands.'*¹³ Pakistaanse soldaten moesten de Bengalen 'een lesje leren' totdat 'die rebellen' zich weer zouden overgeven aan het regime.¹⁴ De genocide was uitsluitend het beleid van het West-Pakistaanse leger, en richtte zich tegen de militaire groepen *East Bengal Regiment*, *East Pakistan Rifles*, *Ansars* en *Mujahids*, de hindoes als religieuze groep, de leden van de *Awami League* als politieke groep en Bengaalse intellectuelen en studenten.¹⁵

Het volledige beeld van het conflict is minder zwart-wit dan de meeste secundaire bronnen doen vermoeden. De West-Pakistaniërs waren de enigen met genocidale doeleinden, maar zij waren niet de enige militairen die oorlogsmisdaden begingen in 1971. Bengalen verenigden zich —ondersteund door India— als reactie op de onderdrukking in guerrillagroepen die zich met geweld verzetten tegen de Pakistaanse overheersers. Tegelijkertijd keerden de Bengaalse verzetsstrijders zich in hun eigen gebied ook tegen de Urdu-sprekende minderheid Bihari in Oost-Pakistan. Volgens Suhail Islam en Syed Hassan gebeurde dit omdat de Bihari de onafhankelijkheidsstrijd niet

¹⁰ Rummel, *Death by Government*, 316.

¹¹ Ibidem.

¹² Totten, Parsons en Charny, *Century of Genocide*, 297.

¹³ Rummel, *Death by Government*, 315.

¹⁴ Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh: remembering 1971*, 48.

¹⁵ Islam en Hassan, 'The Wretched of the Nations: The West's Role in Human Rights Violations in the Bangladesh War of Independence', 209.

steunden en voor de Bengalen symbool stonden voor West-Pakistaanse verraders en collaborateurs.¹⁶

Hoeveel Bengalen de onafhankelijkheidsstrijd niet hebben overleefd is tot op de dag van vandaag niet duidelijk. Schattingen variëren van driehonderdduizend¹⁷, anderhalf miljoen¹⁸ tot minstens drie miljoen slachtoffers¹⁹, doordat Pakistan en Bangladesh er ieder hun eigen waarheden over het conflict op nahouden.²⁰ Zeker dertig miljoen mensen raakten dakloos en tien miljoen voelden zich genooddaakt naar India te vluchten, wat daar leidde tot hongersnood en schrijnende omstandigheden in de overvolle vluchtelingenkampen.²¹

Een kenmerkend onderdeel van het genocidebeleid van het Pakistaanse leger was de systematische wijze waarop gender gerelateerde misdaden werden gepleegd. De massamoorden waren vooral tegen mannen en jongens gericht, terwijl twee- tot vierhonderdduizend²² —volgens andere bronnen vijfhonderdduizend²³— vrouwen en meisjes het slachtoffer van systematisch seksueel geweld werden. Door sociale structuren en culturele stigma's werden slachtoffers van seksueel geweld na de oorlog verstoten of vermoord door hun families en door hun eigen gemeenschap.²⁴ Volgens Yasmin Saikia, die een grootschalig onderzoeksproject onder Bengaalse vrouwen uitvoerde door middel van *oral history*, heeft deze reactie op 'onteerde vrouwen' zowel gevolgen voor de directe slachtoffers, als voor de gehele Bengaalse samenleving: er is namelijk vijfenveertig jaar lang een gebrek aan gerechtigheid en herstel geweest, terwijl de bevolking hier wel behoefte aan heeft.²⁵ Nu er sinds 2008 nieuwe pogingen worden gedaan om gehoor te geven aan die behoefte, lijkt de regering van Bangladesh welwillend tegenover initiatieven op het gebied van transitional justice te staan. Gezien de gevolgen die met name gender gerelateerde misdaden hebben gehad op de

¹⁶ Islam en Hassan, 'The Wretched of the Nations: The West's Role in Human Rights Violations in the Bangladesh War of Independence', 204.

¹⁷ The Guardian, 'Bangladesh court convicts British journalist for doubting war death toll' (versie 2 december 2014) <https://www.theguardian.com/world/2014/dec/02/bangladesh-convicts-british-journalist-david-bergman> (5 november 2016).

¹⁸ Rudolph J. Rummel, *Death by Government*, (New Jersey 1994) 316.

¹⁹ Samuel Totten, William S. Parsons en Israel W. Charny, *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts* (New York 2004) 295.

Zie ook: Nayanika Mookherjee, 'Friendships and Encounters on the Political Left in Bangladesh', in: Heidi Armbruster en Anna Lærke, *Taking Sides: Ethics, Politics, and Fieldwork in Anthropology* (Oxford 2008), 65-88, aldaar 67.

²⁰ Genocide Watch, 'Bangladesh' (versie 17 juli 2013), <http://www.genocidewatch.org/bangladesh.html> (28 mei 2015).

²¹ United States Holocaust Memorial Museum, 'Samuel Totten lecture transcript', <http://www.ushmm.org/confront-genocide/speakers-and-events/all-speakers-andevents/genocide-and-mass-murder-in-the-twentieth-century-a-historical-perspective/introduction-samuel-totten> (27 maart 2015).

²² Rummel, *Death by Government*, 318.

²³ *Dateline Bangladesh*, documentaire, regie Gita Mehta, <https://www.youtube.com/watch?v=vFHIPID-eSk> (16 augustus 2016).

²⁴ Yasmin Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh: remembering 1971* (2011) 60.

²⁵ Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh: remembering 1971*, 66.

samenleving, is het van groot belang dat vrouwen in Bangladesh worden meegenomen in dit proces en kunnen profiteren van transitional justice.²⁶

Het onderzoek in deze scriptie focust op de inzet van gender gerelateerd geweld tijdens genociden en de mechanismen van transitional justice die zich specifiek kunnen richten op gerechtigheid en herstel voor deze misdaden tegen vrouwen. Om te onderzoeken op welke manier gender gerelateerde transitional justice in Bangladesh kan worden ingericht zodat het effectief bij kan dragen aan herstel voor de vrouwelijke slachtoffers van seksueel geweld tijdens de genocide, wordt gekeken naar een vergelijkbaar conflict: de onafhankelijkheidsoorlog die van 1992-1995 in Bosnië-Herzegovina woedde. Het Bosnische proces van gender gerelateerde transitional justice is namelijk actiever ingezet en opgepakt na de oorlog en de effecten van dit proces zijn minstens gedeeltelijk effectief geweest. Bovendien was de internationale aandacht voor de Bosnische situatie groot, waardoor er veel onderzoeken en andere bronnen gepubliceerd zijn die de vergelijking met Bangladesh ondersteunen en daarmee bruikbaar zijn voor deze scriptie. De genocidale praktijken en het gender gerelateerde geweld tijdens de onafhankelijkheidsoorlog in Oost-Pakistan werden daarentegen –op enkele uitzonderingen na– namelijk niet bekend bij internationale media en daarna weinig onderzocht door wetenschappers.²⁷ Bangladesh heeft in tegenstelling tot Bosnië op weinig steun van de internationale gemeenschap kunnen rekenen.²⁸ India was wel bij het conflict betrokken geraakt door Bangladesh militair bij te staan en miljoenen vluchtelingen op te vangen. In 1971 stonden de Verenigde Staten (VS) en de Sovjet-Unie (SU) in de Koude Oorlog lijnrecht tegenover elkaar in dit conflict door hun bondgenootschappen met de vijandelijke staten Pakistan en India.²⁹ Het vetorecht van de grootmachten in de Veiligheidsraad zorgde ervoor dat de Verenigde Naties (VN) niet konden optreden in deze situatie.³⁰

De gelijkenissen tussen de Bengaalse en de Bosnische onafhankelijkheidsoorlogen zijn talrijk, ook met betrekking tot het focusgebied van deze scriptie. In Bosnië waren gender gerelateerde misdaden tegen vrouwen namelijk eveneens een kenmerkend onderdeel van de genocide. Zowel in Oost-Pakistan als in Bosnië werden vrouwen voor dit doeleinde bijvoorbeeld in zogenaamde 'verkrachtungskampen' bij elkaar gezet. Lisa Sharlach erkent in haar artikel *Rape as Genocide: Bangladesh, the Former Yugoslavia,*

²⁶ Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013) 3.

²⁷ Robert Payne, *Massacre. The tragedy at Bangla Desh and the phenomenon of mass slaughter throughout history* (New York 1973) 8.

²⁸ U.S. Department of State, 'Editorial Note', <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v11/d320> (23 mei 2015).

²⁹ Frans Verhagen, 'Amerika en de Koude Oorlog' (versie maart 2015), <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/42573/amerika-en-de-koude-oorlog.html> (13 september 2016).

³⁰ *Dateline Bangladesh*, documentaire, regie Gita Mehta, <https://www.youtube.com/watch?v=vFHIPID-eSk> (16 augustus 2016).

and Rwanda³¹ dat het seksueel geweld in Bosnië, Oost-Pakistan en Rwanda in grote mate gelijkenissen vertoont door de intentie ervan, door de bewuste verwoesting van een samenleving en van het persoonlijke leven van de slachtoffers: *'It is rape(...)to make the victims wish they were dead. It is rape as an instrument of forced exile, rape to make you leave your home and never want to go back. (...) It is rape to drive a wedge through a community, to shatter a society, to destroy a people. It is rape as genocide.'*³²

Naast de vergelijkbare inzet van gender gerelateerde misdaden vertonen de twee conflicten ook soortgelijke oorzaken, beleidskeuzes en culturele kenmerken. De conflicten begonnen bijvoorbeeld toen separatisten van een bepaalde etniciteit in de gebieden Bosnië-Herzegovina en Oost-Pakistan zelf de onafhankelijkheid van respectievelijk Joegoslavië en Pakistan uitriepen. Bangladesh en Bosnië zijn allebei overwegend islamitisch en het overgrote deel van de slachtoffergroepen zijn gelovige moslims. Na de oorlog werd door sociale verhoudingen en diepgewortelde culturele stigma's vergelijkbaar gereageerd op verkrachte vrouwen.³³ Volgens Lisa Sharlach was zelfs de meest *'striking similarity'* tussen de genociden in Oost-Pakistan en Bosnië³⁴ de reactie van de samenleving door het *'preexisting stigma against raped women in the ethnic group targeted for genocide'*.³⁵ Deze en andere vergelijkingen worden uitgebreider uiteengezet in de volgende hoofdstukken van deze scriptie, met een focus op vrouwen en gender gerelateerde misdaden tijdens en in de nasleep van genociden.

Deze vergelijking tussen de Bengaalse onafhankelijkheidsoorlog van 1971 en de Bosnische Burgeroorlog van 1992-1995 focust dus op gender gerelateerd geweld en de naoorlogse adressering daarvan door middel van transitional justice gericht op vrouwen. In het eerste hoofdstuk worden twee conceptuele kaders vastgesteld. Allereerst wordt uiteen gezet hoe en wanneer seksueel geweld onderdeel uitmaakt van genocidale conflicten. Daarop volgt de conceptuele uitwerking van transitional justice, om te bekijken met welke specifieke mechanismen gender gerelateerde misdaden kunnen worden geadresseerd en of en waarom juist vrouwen hier baat bij kunnen hebben. Aan de hand van het eerste conceptuele kader wordt voorts in hoofdstuk twee onderzocht hoe seksueel misbruik is ingezet als instrument in de genociden in Oost-Pakistan en Bosnië. Interviews met de slachtoffers en daders van gender gerelateerde misdaden brengen hiervoor de misdaden en de gevolgen daarvan voor de samenlevingen in beide landen in kaart, waarbij wederom de vergelijking tussen de conflicten centraal staat. Tot slot wordt in het derde hoofdstuk van deze scriptie, aan de hand van het conceptuele

³¹ Lisa Sharlach, 'Rape as genocide: Bangladesh, the former Yugoslavia and Rwanda', *New Political Science* 22 (2000) 1, 89-102.

³² Ibidem, 91.

³³ Ibidem, 94.

³⁴ De vergelijkingen die Sharlach met Rwanda maakt worden in deze scriptie verder buiten beschouwing gelaten.

³⁵ Sharlach, 'Rape as genocide', 101.

kader van transitional justice mechanismen, onderzocht of, hoe en welke mechanismen van transitional justice in beide landen zijn ingezet om gender gerelateerde misdaden te bestraffen, het veroorzaakte leed te herstellen dan wel te compenseren en om maatschappelijke verzoening te bevorderen. Lokale bevindingen van niet-gouvernementele organisaties (NGO'S) die zich richten op vrouwen spelen in deze analyse een belangrijke rol. De centrale vraag die de drie hoofdstukken samen trachten te beantwoorden luidt: In hoeverre is het gebruik van genocidaal gender gerelateerd geweld en de naoorlogse adressering daarvan door middel van gender gerelateerde transitional justice in het onafhankelijkheidsconflict in Oost-Pakistan in 1971 vergelijkbaar met het onafhankelijkheidsconflict in Bosnië-Herzegovina van 1992-1995?

Als de ervaringen en gevolgen voor de slachtoffers van de twee conflicten in het tweede hoofdstuk in grote mate vergelijkbaar blijken te zijn, is het aannemelijk dat eventuele effectief ingezette mechanismen voor gender gerelateerde transitional justice in het ene land, ook effectief kunnen werken voor het herstel van de slachtoffers van seksueel geweld in het andere land. Bangladesh en Bosnië zouden dan met andere woorden lessen kunnen trekken uit elkaars ervaringen – zowel de fouten als de successen. Hierin schuilen twee onderliggende vragen: Welke van de geïntroduceerde mechanismen van transitional justice hebben positieve effecten (gehad) op het herstel van de slachtoffers van gender gerelateerde misdaden in 1971 of van 1992-1995? En welke mechanismen hebben niet kunnen bijdragen aan dit doel?

Het is belangrijk om te benadrukken dat deze scriptie volgens de hoofdvraag het Bengaalse conflict vergelijkt met dat in Bosnië; daarom zal de focus van de analyse op Bangladesh liggen en informatie over Bosnië altijd een instrument voor vergelijking zijn. Betrouwbaar primair materiaal uit de conflictperiode in Bangladesh is zeer schaars, doordat de documentatie hiervan grotendeels is vernietigd of niet beschikbaar is voor onderzoek. De belangrijkste primaire informatie over de ervaringen van vrouwelijke slachtoffers in Bangladesh moet worden gehaald uit *oral history*. Het boek *Women, War and the making of Bangladesh* (2011) van de Indiaas-Amerikaanse schrijfster Yasmin Saikia, het artikel *Rape as Genocide: Bangladesh, the Former Yugoslavia, and Rwanda* van Lisa Sharlach (2000), interviews van Bina D'Costa met dokter Geoffrey Davis (2010), Kajalie Shehreen Islam's onderzoek naar de sociale positie van verkrachte vrouwen in de naoorlogse samenleving (2012) en Nayanika Mookherjee's antropologische onderzoek naar de effecten van het zogenaamde 'zwijgbeleid' dat Bengaalse vrouwen na 1971 werd opgelegd (2008) bieden informatie over de oorlogservaringen van Bengaalse vrouwen en de gevolgen daarvan op de samenleving in Bangladesh. Daarnaast bieden VN-rapporten, het *Women Under Siege*-project en NGO's, waaronder de lokale *Ain O Salish Kendra*, informatie over de huidige situatie in Bangladesh.

Over het Bosnische conflict is meer informatie beschikbaar, ook met betrekking tot gender gerelateerde misdaden en de transitional justice die zich daar specifiek op richt. Informatie komt hoofdzakelijk uit interviews van Inger Skjelsbaek (2006), Sabia Husić (2014), getuigenissen van vrouwen voor het internationale ad hoc tribunaal, de VN en NGO's, waaronder de lokale *Medica Zenica*. De interviews in Bangladesh zijn afgenomen om de slachtoffers een stem te geven, terwijl de Bosnische vrouwen vaker georganiseerd spraken als onderdeel van een getuigenis. Het is in deze scriptie niet de bedoeling om een gedetailleerd beeld van de gruwelijkheid van gender gerelateerde misdaden tijdens de genociden te reproduceren met het doel deze onder de aandacht te brengen; de vergelijking tussen de conflicten blijft centraal staan en de interviews worden gebruikt om vergelijkingen en verschillen te beargumenteren.

De wetenschappelijke literatuur over transitional justice wordt steeds uitgebreider. Vooral gender is de afgelopen jaren een populair onderzoeksonderwerp. Voor informatie over de ontwikkeling en theoriën van transitional justice wordt onder andere gebruik gemaakt van de artikelenbundels *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (2013), *Sexual Violence as an International Crime: Interdisciplinary approaches* (2013), met daarin bijdragen van invloedrijke wetenschappers uit het vakgebied. Daarnaast worden de individuele mechanismen van transitional justice besproken aan de hand van specifieke onderzoeken naar het betreffende mechanisme.

Hoofdstuk 1: Gender in conflict en transitional justice

'Sexual violence is part of the destructive acts of war. It's a weapon.

*The victims somehow feel that they've experienced a death,
and yet are condemned to continue to live.'*³⁶

-Patricia Sellers, Advisor Gender Crimes

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (2011)

1.1 Gender in conflict: seksueel geweld in oorlogen en genocide

Sinds mensenheugenis vergrijpen strijders en soldaten zich in conflictsituaties aan de vrouwen van de vijand. Kajalie Shehreen Islam stelt dat verkrachtingen en andere vormen van seksueel geweld tegen vrouwen werden gezien als een onvermijdelijke bijkomstigheid van chaotische oorlogssituaties.³⁷ Waar dit in oorlogen geïsoleerde en over het algemeen veroordeelde daden zijn, krijgen soldaten tijdens een genocide vaak specifieke bevelen tot het verkrachten, verminken en bezwangeren van zoveel mogelijk vrouwen van de bevolkingsgroep waartegen de genocide zich richt. Het seksueel terroriseren van een bepaalde nationale, etnische, raciale of religieuze groep wordt in een genocide systematisch ingezet als instrument om de doelen van het beleid te bereiken.³⁸ Het kenmerkende verschil tussen genocidale verkrachting en oorlogsverkrachting zit in de intentie van de misdaad, zoals Catherine MacKinnon duidelijk uitdrukt: *'The goal in genocidal rape is not merely to hurt people. Much less is the goal simply to have sex. Group destruction is the goal. (...) In war, the destructive effects of rape are largely beside the point. In genocide, the destruction is the point.'*³⁹

Patricia Viseur Sellers stelt dat seksueel geweld met deze kenmerken zich hoofdzakelijk richt tegen vrouwen en daarom een gender gerelateerde misdaad is.⁴⁰ Verkrachting ontmenselijkt slachtoffers; het zorgt ervoor dat vrouwen geen zeggenschap meer hebben over hun eigen lichaam. Theresa Godwin Phelps drukt dit als volgt uit: *'The rapist, perhaps more than any other perpetrator, says "I have absolute power over you.*

³⁶ *Sexual Violence and the Triumph of Justice*, documentaire, regie ICTY, <http://www.icty.org/en/in-focus/documentaries/sexual-violence-and-triumph-justice> (13 september 2016).

³⁷ Kajalie Shehreen Islam, 'Breaking down the birangona: Examining the (divided) media discourse on the war heroines of Bangladesh's independence movement', *International Journal of Communication* 6 (2012), 2131-2148, aldaar 2133.

³⁸ Timothy L.H.McCormack en Gerry J. Simpson (red.), *The Law of War Crimes: national and international approaches* (1997) 210.

³⁹ Catherine MacKinnon, *Are women human?* (Cambridge 2006) 223.

⁴⁰ Patricia Viseur Sellers, *The prosecution of sexual violence in conflict: the importance of human rights as means of interpretation* (2008) PDF boek, http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/Paper_Prosecution_of_Sexual_Violence.pdf, 3.

You are nothing".⁴¹ Het hogere doel van de dadergroep is de zeggenschap en dominantie over de slachtoffergroep ook af te nemen van de man of mannen aan wie de vrouwen in veel culturen 'toebehoren', aldus Claire de Than en Edwin Shorts.⁴² Kelly Askin voegt hieraan toe dat genocidale verkrachtingen om die reden het meest effectief zijn in een cultuur waar vrouwen 'under the lawful "property" or ownership of men' staan.⁴³ Door een cultureel bepaalde ondergeschikte positie van de vrouw en diepgewortelde sociale stigma's zorgt seksueel misbruik ervoor dat slachtoffers uit schaamte en eerverlies worden verstoten door hun familie en gemeenschap. Om grootschalig seksueel misbruik te kunnen inzetten als een effectief onderdeel van een genocidebeleid moet de dadergroep daarom volgens Lisa Sharlach weten dat hun daden een ontwrichtend effect zullen hebben op de cultuur van hun slachtoffergroep: *'Rape can be especially effective as a tactic of genocide when used against females of communities that cast shame upon the rape victim rather than the rapist.'*⁴⁴

De functie die seksueel misbruik binnen een genocidebeleid vervult is communicatief en symbolisch, waardoor naast de directe slachtoffers volgens Godwin Phelps ook hun gemeenschappen psychologisch vernedert en ontwricht worden.⁴⁵ De identiteit van zowel het slachtoffer als de dader is van groot belang tijdens en na afloop van het seksueel misbruik. Slachtoffer en dader zijn geen individuen, maar staan symbool voor hun hele bevolkingsgroep. Vrouwen worden volgens Kajalie Shehreen Islam in moslimgemeenschappen gezien als overdragers van cultuur, moeders van het land, wiens lichamen symbool staan voor de natie die beschermd moet worden door de man.⁴⁶ Christine Chinkin beaamt dit en stelt dat het systematisch verkrachten van vrouwen de diepst denkbare vorm van vernedering voor de slachtoffergroep is.⁴⁷

Als een slachtoffer overlijdt, onvruchtbaar wordt of wordt vermoord na seksueel geweld heeft de vijand voorkomen dat zij haar etniciteit voortplant.⁴⁸ Oorlogsmisdaden tegen vrouwen staan echter ook wanneer het slachtoffer de verkrachting overleeft in dienst van de genocide. Dit komt naast het verwoestende effect op de samenleving ook door het aantal vrouwen dat doelbewust zwanger raakt uit de verkrachting. Vrouwen die zwanger zijn van de vijand kunnen op dat moment niet voor nageslacht van hun eigen

⁴¹ Teresa Godwin Phelps, 'The Symbolic and Communicative Function of International Criminal Tribunals', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013) 174.

⁴² Claire de Than en Edwin Shorts, *International Criminal Law and Human Rights* (Londen 2003) 347.

⁴³ Kelly Askin, 'Treatment of Sexual Violence in Armed Conflicts: A historical perspective and the way forward', in: Anne-Marie de Brouwer, Charlotte Ku, Renée Römkens en Larissa van den Herik (red.), *Sexual Violence as an International Crime: Interdisciplinary approaches* (Cambridge 2013) 16.

⁴⁴ Sharlach, 'Rape as genocide', 95.

⁴⁵ Godwin Phelps, 'The Symbolic and Communicative Function of International Criminal Tribunals', 173.

⁴⁶ Islam, 'Breaking down the birangona', 2132.

⁴⁷ Christine Chinkin, 'Gender-Related Crimes: A Feminist Perspective', in: Ramesh Thakur en Peter Malcontent (red.), *From Sovereign Impunity to International Accountability: The search for justice in a world of states* (New York 2004) 116-134, aldaar 120.

⁴⁸ Askin, 'Treatment of Sexual Violence in Armed Conflicts: A historical perspective and the way forward', 25.

eticiteit zorgen. Bovendien weten de daders dat hun slachtoffers door verkrachting in veel gevallen verstoten of vermoord worden door hun eigen gemeenschap en zich daardoor ook niet zullen voortplanten, aldus Kajalie Shehreen Islam.⁴⁹

De gender gerelateerde oorlogsmisdaden die als onderdeel van genocide in Oost-Pakistan en Bosnië zijn gepleegd vertonen kenmerkende gelijkenissen. Seksueel geweld en het bezwangeren van vrouwen werd volgens Kajalie Shehreen Islam gebruikt als een *'tool of genetic imperialism and ethnic cleansing when impregnated women bear the enemy's children, and it has also been a mechanism of genocide, as in the cases of Bangladesh, Rwanda, Yugoslavia, and more recently, Sudan.'*⁵⁰ Ook Lisa Sharlach erkent dat Oost-Pakistan, Bosnië en Rwanda vergelijkbaar zijn door het genocidale doel van de oorlogsverkrachtingen: *'The perpetrators tortured Bengali, non-Serb and Rwandan women because they wanted to humiliate and dishonor their men by reducing the women into objects.'*⁵¹ Sharlach stelt voorts dat de effecten van genocidale verkrachting in de naoorlogse samenlevingen van de drie bestudeerde landen vergelijkbaar waren: *'In such communities, the rape forever damages the social standing of the survivor.(...)The blame for loss of honor falls not upon the rapist, but upon the raped.'*⁵² Het stigma dat op verkrachting rust is vergelijkbaar; voor beide islamitische slachtoffergroepen resulteerde dit in een slechte positie in de samenleving voor de slachtoffers van seksueel misbruik. De dadergroepen in Oost-Pakistan en Bosnië waren zich bewust van de effectiviteit van systematische verkrachting van vrouwen in een samenleving waar taboes en stigma's ervoor zorgen dat niet de dader maar het slachtoffer verantwoordelijk gehouden wordt voor de verkrachting en hier bovendien niet over gesproken wordt. Doordat de vrouw gezien wordt als 'verleidster' in deze taboes en stigma's, wordt seksueel misbruik vaak niet erkend als een (oorlogs)misdad. Uit schaamte of angst zwijgen vrouwen over hun oorlogservaringen en de effecten daarvan op de rest van hun leven.

Wanneer vrouwen geen specifieke aandacht ontvangen in transitional justice processen leidt dit volgens Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag tot de *'double penalisation of women'*⁵³, waar de eerste betrefing het seksueel geweld is en de tweede bestraffing doelt op de effecten daarvan op hun eigen leven en op de samenleving.⁵⁴ Om deze redenen vereist het brengen van gerechtigheid en herstel voor vrouwen in samenlevingen zoals Bangladesh en Bosnië een specifieke aandacht voor gender in transitional justice.⁵⁵

⁴⁹ Islam, 'Breaking down the birangona', 2135.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Sharlach, 'Rape as genocide', 94.

⁵² Ibidem, 95.

⁵³ Albertson Fineman en Zinsstag, *Feminist Perspectives on Transitional Justice*, 3.

⁵⁴ Ibidem, 4.

⁵⁵ Ibidem, 6.

1.2 Transitional justice: gerechtigheid voor gender gerelateerde misdaden

De term 'transitional justice' werd oorspronkelijk gebruikt om democratiseringsprocessen in landen met een zwak, corrupt, gewelddadig of dictatoriaal bestuur aan te duiden.⁵⁶ Het concept werd vanaf de jaren negentig breder gebruikt om straffeloosheid na mensenrechtenschendingen te voorkomen en te zorgen voor duurzame vrede, stabiliteit en democratische instituties.⁵⁷ Kofi Annan, voormalig Secretaris-generaal van de VN, definieerde transitional justice in 2004 daarom in een *peacebuilding* context:

*'The notion of transitional justice(...) comprises the full range of processes and mechanisms associated with a society's attempts to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation.'*⁵⁸

In deze definitie maakt Kofi Annan onderscheid tussen enerzijds de processen en mechanismen die tot transitional justice behoren en anderzijds de einddoelen en uitkomsten waar transitional justice naartoe werkt. De term transitional justice duidt dus op een verzameling mechanismen en processen die een samenleving gebruikt of doorloopt om gemeenschappelijk in het reine te komen met een verleden van conflict en grootschalige mensenrechtenschendingen.⁵⁹ De doelstellingen en uitkomsten van transitional justice liggen echter ook in het begrip zelf besloten. Deze staan niet op zichzelf, maar sterk in relatie tot de mechanismen en processen:

*'These [processes and mechanisms] may include both judicial and non-judicial mechanisms, with differing levels of international involvement (or none at all) and individual prosecutions, reparations, truth-seeking, institutional reform, vetting and dismissals, or a combination thereof.'*⁶⁰

De definitie van Kofi Annan noemt als belangrijkste einddoelen van transitional justice het bereiken van aansprakelijkheid, gerechtigheid, herstel en verzoening om duurzame vrede te waarborgen. De genoemde mechanismen om dit te bereiken komen overeen met die uit de vakliteratuur: strafrechtelijke aansprakelijkheid, waarheidsvinding, institutionele hervormingen en herstelmaatregelen. Het concept transitional justice duidt dus enerzijds op een verzameling mechanismen en processen en anderzijds op de doelstellingen van die mechanismen en processen, zowel individueel als in hun

⁵⁶ Wendy Lambourne, 'Transitional Justice and Peacebuilding after Mass Violence', *The International Journal of Transitional Justice* 3 (2009) 1, 28-48, aldaar 30.

⁵⁷ Neil J. Kritz (red.), *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes* I (Washington 1995) 7.

⁵⁸ United Nations, 'Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice' (versie maart 2010), https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf (13 augustus 2016) 4.

⁵⁹ Adviesraad Internationale Vraagstukken, 'Transitional justice. Gerechtigheid en vrede in overgangssituaties' (versie 3 april 2009), <http://aiv-advies.nl/download/43a13f1b-28e9-41cb-b6bd-c94cb5b6e119.pdf> (12 juli 2016) 10.

⁶⁰ Ibidem, 5.

onderlinge verhouding.⁶¹ Voor een succesvol resultaat van transitional justice is de combinatie en voltooiing van zoveel mogelijk van de opgesomde elementen nodig.⁶²

De mechanismen van transitional justice zijn zowel juridisch als niet-juridisch en zowel internationaal als nationaal. De juridische weg van transitional justice wordt ook wel 'retributive justice' genoemd: het voorkomen van straffeloosheid door middel van strafrechtelijke vervolging van de daders. De ontwikkeling en inzet van een gender specifieke aanpak voor seksueel geweld binnen de juridische tak van transitional justice wordt in de volgende paragraaf onderzocht. Alternatieve, in sommige gevallen ondersteunende, manieren om herstel te brengen worden mechanismen van 'restorative justice' genoemd. De ontwikkeling van restorative justice wordt beschreven in de paragraaf die volgt op de uiteenzetting van gender gerelateerde retributive justice. Als eerste komen daarbij waarheidscommissies aan bod, vervolgens institutionele hervormingen en tot slot een aantal verschillende mechanismen die vallen onder herstelmaatregelen: ten eerste herdenking en educatie, ten tweede excuses en vergeving en ten derde compensaties.

1.2.1 Gender in retributive transitional justice

*'Violence against members of a religious or ethnic group is a crime against humanity. Why should violence against women not be sufficient to constitute a crime against humanity? International law, which has been shaped almost exclusively by men, grants more importance to the categories of ethnicity, nation, and religion than to sex.'*⁶³

-Rhonda Copelon (1993)

Patricia Viseur Sellers stelt dat seksueel geweld al lang voor de grote wereldoorlogen en de ontwikkeling van het internationaal recht is vastgelegd in verschillende militaire codes, waarvan de Lieber Code uit 1863 de belangrijkste is.⁶⁴ In deze codificatie van het oorlogsrecht werd in artikel 44 expliciet vermeld dat 'all rape' verboden is en kan worden bestraft met de doodstraf. Deze militaire codificatie werd in opdracht van de Amerikaanse president Abraham Lincoln opgesteld tijdens de Amerikaanse burgeroorlog en legde de basis voor latere oorlogscodificaties, waaronder de Europese Verklaring van Brussel in 1874.⁶⁵

⁶¹ Kritz, *Transitional Justice* I, 7.

⁶² Adviesraad Internationale Vraagstukken, 'Transitional justice. Gerechtigheid en vrede in overgangssituaties' (versie 3 april 2009), <http://aiv-advies.nl/download/43a13f1b-28e9-41cb-b6bd-c94cb5b6e119.pdf> (12 juli 2016) 56.

⁶³ Rhonda Copelon, 'Gender Crimes as War Crimes: Integrating Crimes Against Women into International Criminal Law', *McGill Law Journal* 46(2000) 1, 217-240, aldaar 220.

⁶⁴ Viseur Sellers, 'The prosecution of sexual violence in conflict', 6.

⁶⁵ *Ibidem*.

De Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907 '*prohibit all conventional war crimes, including rape*' en stellen dat '*family honour*' ook in oorlogstijd gerespecteerd dient te worden.⁶⁶ Tijdens de Eerste Wereldoorlog was de internationale gemeenschap getuige van de schendingen van deze afspraken. De Conventie van Geneve ging in 1929 door op basis van de Haagse Vredesconferenties en legde wetten voor de behandeling van krijgsgevangenen vast. Deze wetstekst had expliciet aandacht voor gendergeweld: '*women shall be treated with all the regard due to their sex*.'⁶⁷ Ondanks de berichtgeving over '*outrages upon the honour of women by German soldiers*', waarvan bekend was dat deze '*have been condoned and indeed encouraged by German officers*', werd seksueel geweld niet bestraft door de Leipziger Processen in 1921, aldus Kelly Askin.⁶⁸

Tijdens het Interbellum focuste de ontwikkeling van het internationaal recht vooral op de regulering van oorlog en agressie, wat mannelijke aangelegenheden waren.⁶⁹ Na de Tweede Wereldoorlog werden bewijsmateriaal, documentatie en aanklachten voor gender gerelateerde misdaden aangeleverd bij de tribunalen in Neurenberg en Tokio. Seksueel geweld werd echter in geen van beide statuten opgenomen als misdaad. De berechting van '*lower level accused Nazis*' door de geallieerden volgde in Neurenberg tussen 1946 en 1949, na de afronding van de processen voor de meest prominente Nazi's in 1945 en 1946. Op processen na 20 december 1945 was Control Council Law nummer 10 van kracht. Deze toevoeging aan het statuut van Neurenberg stelde: '*rape is specifically enumerated as a crime against humanity*.'⁷⁰ Ondanks het bewijsmateriaal en deze mogelijkheid tot bestraffing, werden gender gerelateerde misdaden volgens Askin en Viseur Sellers slechts terloops behandeld in deze processen.⁷¹

Een ander gebrek van de strafprocessen na de Tweede Wereldoorlog was dat 'genocide' in die tijd wel bevestigd was als een internationale misdaad, maar nog geen wettelijke grondslag vond in een statuut. Pas op 9 december 1948 nam de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de Genocide Conventie van Raphaël Lemkin aan, waardoor naast vormen van rassenmoord ook het doelbewust creëren van destructieve psychologische omstandigheden en het voorkomen van geboortes binnen de slachtoffergroep tot de definitie van de term 'genocide' behoorden.⁷² Een expliciete

⁶⁶ Viseur Sellers, 'The prosecution of sexual violence in conflict', 7.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Askin, '*Treatment of Sexual Violence in Armed Conflicts: A historical perspective and the way forward*', 16.

⁶⁹ Ibidem, 31.

⁷⁰ Ibidem, 37.

⁷¹ Ibidem.

Zie ook: Viseur Sellers, 'The prosecution of sexual violence in conflict', 8.

⁷² United Nations— Treaty Series, No. 1021: *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948*, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>.

vermelding van seksueel geweld tegen vrouwen als onderdeel van genocide ontbreekt nog in de definitie uit 1948.⁷³

In 1949 verzuimden ook de Geneefse Conventies om seksuele misdaden expliciet op te nemen. De Conventies zorgden wel voor een breed te interpreteren formulering van misdaden tegen vrouwen: '*outrages upon personal dignity, in particular humiliating and degrading treatment.*'⁷⁴ In 1977 voegde een protocol artikel 76 toe, wat vrouwen kon beschermen: '*in particular against rape, forced prostitution and any other form of indecent assault.*'⁷⁵

Tegen het einde van de twintigste eeuw zette het internationaal recht effectieve stappen tegen straffeloosheid voor gender gerelateerde misdaden in conflictsituaties en genociden. Dit gebeurde door de statuten en jurisprudentie van de Internationale Straftribunalen voor het voormalig Joegoslavië (ICTY) en Rwanda (ICTR). Mediareportages berichtten over verkrachtingen die op een op een '*massive, organized and systematic scale*' functioneerden als instrumenten van oorlog en genocide in het voormalig Joegoslavië en Rwanda. Deze reportages leidden er volgens Christine Chinkin toe dat de internationale gemeenschap –'*especially women's international and local non-governmental organizations*'— eiste dat gender gerelateerde misdaden serieus zouden worden erkend en geïncludeerd in de bestraffing door de ad hoc tribunalen.⁷⁶ Omdat deze scriptie op de processen van transitional justice in Bangladesh en Bosnië gericht is, wordt de jurisprudentie van het ICTY hier uitgebreider besproken dan dat van het ICTR.

In 1993 —nog voordat het conflict in Bosnië-Herzegovina voorbij was— werd het statuut van het ICTY aangenomen door VN-Veiligheidsraadresolutie 827, waarin werd gesteld dat een internationaal mechanisme straffeloosheid voor de mensenrechtenschendingen in het voormalige Joegoslavië moest voorkomen.⁷⁷ De aanleiding voor resolutie 827 was resolutie 771 uit augustus 1992, waarin alarm werd geslagen over de '*widespread violations of international humanitarian law occurring within the territory of the former Yugoslavia and especially in Bosnia and Herzegovina*'.⁷⁸ In de resoluties worden vanaf 1992 strenge veroordelingen uitgesproken over de '*practices of ethnic cleansing*' en '*massive, organized and systematic detention and rape*

⁷³ United Nations— Treaty Series, No. 1021: *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948*, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>.

⁷⁴ Viseur Sellers, 'The prosecution of sexual violence in conflict', 9.

⁷⁵ United Nations— Treaty Series, No. 1021: *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948*, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>.

⁷⁶ Chinkin, 'Gender-Related Crimes: A Feminist Perspective', 117.

⁷⁷ United Nations – Security Council, *Resolution 827: S/RES/827* (25 mei 1993), http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf.

⁷⁸ United Nations – Security Council, *Resolution 771: S/RES/771* (13 augustus 1992), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/771\(1992\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/771(1992)).

of women, in particular Muslim women, in Bosnia and Herzegovina'.⁷⁹ In resolutie 820 van april 1993 wordt gesteld dat de Security Council '*reaffirmed that those who commit or have committed or order or have ordered the commission of such acts will be held individually responsible in respect of such acts*'.⁸⁰

Het statuut van het ICTY is gebaseerd op de laatste versies van de Haagse en Geneefse conventies uit respectievelijk 1907 en 1949 en de Genocide Conventie uit 1948. Aan deze basis werden onder andere artikel 5(g) toegevoegd, dat '*rape as a crime against humanity*' strafbaar stelt. Over de ontwikkeling en implementatie van dit artikel stellen Jasmina Čaušević e.a.: '*It took a lot of effort, in particular by non-governmental organisations and individual peacemakers and humanitarians, to have rape declared a crime against humanity*'.⁸¹ Gender gerelateerde misdaden werden naast de categorieën misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden ook bestraft als instrumenten van genocide⁸²: '*It was finally perceived as the part of ethnic cleansing that it truly was, rather than an unfortunate, unavoidable and private matter*'.⁸³ Dit was een baanbrekende ontwikkeling in het internationaal recht, welke Rhonda Copelon omschrijft als de '*engendering of international jurisprudence*'.⁸⁴

Het ICTY nam in het interne reglement een *Victims and Witnesses Unit* op, die zorgde voor de behandeling en bescherming van getuigen.⁸⁵ Deze procedures waren van groot belang voor een succesvol proces, '*especially in cases of rape or sexual assault*'.⁸⁶ Daarnaast verstevigde het ICTY de positie van getuigen door regel 96 van het procedure reglement: '*In cases of sexual assault: (i) no corroboration of the victim's testimony shall be required; (ii) consent shall not be allowed as a defence; (iii) prior sexual conduct of the victim shall not be admitted in evidence*'.⁸⁷ De gendergelijkheid werd hiermee formeel bevestigd naar internationale standaarden. Bovendien was er de mogelijkheid om iedere zaak in context te bekijken. Hierdoor was het voor '*circumstances which are coercive*' niet nodig om bewijsmateriaal aan te leveren voor het gebrek aan instemming

⁷⁹ United Nations – Security Council, *Resolution 798: S/RES/798* (18 december 1992), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/798\(1992\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/798(1992)).

⁸⁰ United Nations – Security Council, *Resolution 820: S/RES/820* (17 april 1993), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/820\(1993\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/820(1993)).

⁸¹ Jasmina Čaušević (red), *Women Documented: Women and Public Life in Bosnia and Herzegovina in the 20th Century* (Sarajevo 2014) PDF boek, http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2014/10/Women-Documented_web-verzija-sa-koricama.pdf, 148.

⁸² Askin, '*Treatment of Sexual Violence in Armed Conflicts: A historical perspective and the way forward*', 50.

⁸³ De Than en Shorts, *International Criminal Law and Human Rights*, 349.

⁸⁴ Copelon, '*Gender Crimes as War Crimes: Integrating Crimes Against Women into International Criminal Law*', 230.

⁸⁵ *Ibidem*, 357.

⁸⁶ International Criminal Court, *Rome Statute of the International Criminal Court* (17 juli 1998), https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf.

⁸⁷ De Than en Shorts, *International Criminal Law and Human Rights*, 358.

van het slachtoffer met de seksuele daden (*'lack of consent'*).⁸⁸ Ook werd de definitie van seksuele misdaden verbreed, waardoor bijvoorbeeld niet alleen aangetoonde penetratie veroordeeld kon worden op grond van seksueel gerelateerde oorlogsmisdaden.⁸⁹

Door de statuten van de ad hoc tribunalen is ongekende vooruitgang geboekt op het gebied van gender specifieke transitional justice. Bestrafing en gerechtigheid dragen bij aan het herstel van de samenleving, maar Christine Chinkin stelt dat het belangrijkste effect van retributive justice voor de vrouwelijke slachtoffers het schenken van een platform was: *'[T]hey have provided a respectful and authoritative space for some women to speak out about what happened to them.'*⁹⁰ Daarnaast was het van belang dat dit platform professioneel omging met de slachtoffers, door middel van *'investigators who have received training in gender sensitivity and in dealing with survivors of sexual violence, the provision of understanding, non-judgmental forum for the taking of evidence and the assurance of confidentiality and effective protective measures for those who are prepared to testify and for their families.'*⁹¹ Dina Francesca Haynes sluit aan op Chinkin's punt door te stellen dat de duurzaamheid van de effecten van de processen kan worden gewaarborgd door het inzetten van *'people with specific training in the area, who are mindful of how to achieve the tasks without sacrificing women's human rights, dignity, and physical and psychological integrity in the process.'*⁹² De *Victims and Witnesses Unit* heeft hier volgens Chinkin bij het ICTY voldoende voor gezorgd, waardoor slachtoffers zich bemoedigd voelden om te getuigen, zowel lokaal als in Den Haag.⁹³

De statuten en jurisprudentie van het ICTY en het ICTR fungeerden op het gebied van gender gerelateerde misdaden als voorbeeld voor het Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof (ICC).⁹⁴ Het ICC breidde de lijst van strafbare feiten uit⁹⁵ en bevat volgens Chinkin meer volledige bepalingen voor de berechting van gender gerelateerde misdaden *'than have ever previously existed'*.⁹⁶ Dit bewijst volgens Barbara Bedont en Katherine Hall Martinez dat het absoluut zin heeft om te strijden tegen straffeloosheid voor gender gerelateerde misdaden: *'The integration of gender concerns into the Rome*

⁸⁸ Catherine O'Rourke, 'International Law and Domestic Gender Justice, or Why Case Studies Matter', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013) 15.

⁸⁹ De Than en Shorts, *International Criminal Law and Human Rights*, 359.

⁹⁰ Chinkin, 'Gender-Related Crimes: A Feminist Perspective', 119.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Dina Francesca Haynes, 'Neoliberalism's Impact on Women: A Case Study in Creating Supply and Demand for Human Trafficking', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013) 353.

⁹³ Chinkin, 'Gender-Related Crimes: A Feminist Perspective', 120.

⁹⁴ Viseur Sellers, 'The prosecution of sexual violence in conflict', 26.

⁹⁵ Ibidem, 13.

⁹⁶ Chinkin, 'Gender-Related Crimes: A Feminist Perspective', 128.

*Statute is a concrete indication of how far the international women's human rights movement has come.*⁹⁷

Catherine O'Rourke stelt dat kritiek op een juridische aanpak voor transitional justice zich onder andere richt tegen het feit dat slechts een deel van de daders worden berecht en de uitkomsten vaak lang niet alle slachtoffers bereiken.⁹⁸ Daarnaast zou het volgens Colm Campbell en Catherine Turner de wortels van de problemen niet aanpakken en in het dagelijks leven van vooral vrouwelijke slachtoffers onvoldoende verschil maken.⁹⁹ Het ICC kampt met kritiek over selectiviteit van de zaken die voor dit internationale orgaan worden berecht. De bekendste criticus van het ICC is op dit punt de Afrikaanse Unie, die het ICC beschuldigt van 'Afrikanenjacht', omdat er hoofdzakelijk Afrikaanse verdachten worden vervolgd – '99%', volgens de Afrikaanse Unie.¹⁰⁰ Het ICC heeft het mandaat om individuele verdachten van internationale misdaden –waaronder genocide en misdaden tegen de menselijkheid– strafrechtelijk te vervolgen volgens het complementariteitsbeginsel: het Statuut van Rome is complementair aan nationale jurisdicties. Het ICC treedt daarom op wanneer een land zelf niet bereid of niet bij machte is om verdachten van internationale misdaden te berechten.¹⁰¹

Een laatste greep uit de meest gehoorde kritiekpunten tegen retributive justice, waarover de meningen zijn verdeeld, is het debat of strafrecht bijdraagt aan duurzame vrede. Payam Akhavan stelt bijvoorbeeld: '*Criminal prosecution is an essential part of a preventive strategy and, thus, a realistic foundation for lasting peace.*'¹⁰² Het overgrote deel van de wetenschappelijke bronnen over transitional justice, waaronder David Taylor¹⁰³, Fionnuala Ní Aoláin¹⁰⁴, Margarita Zernova¹⁰⁵, Dina Francesca Haynes¹⁰⁶ en Catherine O'Rourke¹⁰⁷, halen daarentegen argumenten aan om te stellen dat retributive justice op zichzelf niet kan zorgen voor duurzame vrede; hiervoor is een combinatie van meer transitional justice mechanismen nodig.

⁹⁷ Barbara Bedont en Katherine Hall Martinez, 'Ending Impunity for Gender Crimes under the International Criminal Court', *The Brown Journal of World Affairs* 6 (1999) 1, 65-85, aldaar 81.

⁹⁸ O'Rourke, 'International Law and Domestic Gender Justice, or Why Case Studies Matter', 41.

⁹⁹ Colm Campbell en Catherine Turner, 'Utopia and the Doubters: Truth, Transition and the Law', *Legal Studies* 28 (2008) 3, 374-395, aldaar 375.

¹⁰⁰ BBC News, 'African Union accuses ICC of 'hunting' Africans' (versie 27 mei 2013), <http://www.bbc.com/news/world-africa-22681894> (25 november 2016).

¹⁰¹ International Criminal Court, *Rome Statute of the International Criminal Court* (17 juli 1998), https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9a9eff7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf.

¹⁰² Payam Akhavan, 'Beyond Impunity: Can international criminal justice prevent future atrocities?', *The American Journal of International Law* 95 (2001) 1, 7-31, aldaar 10.

¹⁰³ David Taylor, 'Beyond the Courtroom: The objectives and experience of international trials at the grassroots', in: Peter Malcontent (red.), *Facing the Past: Amending historical injustices through instruments of Transitional Justice* (Cambridge 2016) 139-166, aldaar 144.

¹⁰⁴ Fionnuala Ní Aoláin, 'Advancing a Feminist Analysis of Transitional Justice', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013) 55.

¹⁰⁵ Margarita Zernova, *Restorative Justice: ideals and realities* (Londen 2007) 127.

¹⁰⁶ Haynes, 'Neoliberalism's Impact on Women: A Case Study in Creating Supply and Demand for Human Trafficking', 353.

¹⁰⁷ O'Rourke, 'International Law and Domestic Gender Justice, or Why Case Studies Matter', 40.

Naast het internationaal recht spelen lokale en traditionele mechanismen voor bestraffing en geschillenbeslechting in toenemende mate een rol in retributive transitional justice. Deze processen ontleen hun legitimiteit aan het lokale karakter en vormen een aanvulling op het proces van individuele, vaak internationale, strafrechtspleging. Dit komt zowel voort uit pragmatische redenen zoals een gebrek aan capaciteit binnen het rechtssysteem, als vanuit ideologische visies op wat de beste manier voor het werken aan herstel van de samenleving is. Deze mechanismen hebben echter ook gebreken; het waarborgen van de veiligheid en de fysieke en psychologische begeleiding van getuigen en slachtoffers schiet hier volgens vaak tekort, aldus het *International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA)*.¹⁰⁸

Ondanks dat kritiek en ruimte voor verbeteringen blijven bestaan, hebben de ontwikkelingen van het internationaal humanitair- en strafrecht op het gebied van gender gerelateerde misdaden ertoe geleid dat Catherine O'Rourke het internationaal gezien niet langer mogelijk acht om te stellen *'that the body of law is blind to sexual violence perpetrated against women in war'*.¹⁰⁹ Theresa Godwin Phelps beaamt dat de bestraffing van seksueel geweld tegen vrouwen in conflictsituaties een duidelijk signaal afgeeft: de *'business-as-usual'* tijden zijn voorbij.¹¹⁰ Om van een herstelde samenleving te kunnen spreken heeft transitional justice volgens Margarita Zernova echter meer mechanismen nodig: *'True accountability for the commission of crimes against women requires a holistic approach in which criminal prosecution constitutes just one strand.'*¹¹¹ Dit is waar de mechanismen van restorative justice voor worden ingezet.

¹⁰⁸ Luc Huyse en Mark Salter (red.), *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict. Learning from African Experiences* (Stockholm 2008) PDF boek, http://www.idea.int/sites/default/files/publications/traditional-justice-and-reconciliation-after-violent-conflict-learning-from-african-experiences_0.pdf, 210.

¹⁰⁹ O'Rourke, 'International Law and Domestic Gender Justice, or Why Case Studies Matter', 15.

¹¹⁰ Godwin Phelps, 'The Symbolic and Communicative Function of International Criminal Tribunals', 173.

¹¹¹ Zernova, *Restorative Justice: ideals and realities*, 129.

1.2.2 Gender in restorative transitional justice

*'There is no short cut or simple prescription for healing the wounds and divisions of a society in the aftermath of sustained violence. Creating trust and understanding between former enemies is a supremely difficult challenge.(...)Examining the painful past, acknowledging it and understanding it, and above all transcending it together, is the best way to guarantee that it does not – and cannot – happen again.'*¹¹²

-Desmond Tutu (2003)

Transitional justice is breder dan de berechting van daders en dadergroepen. Christine Chinkin benadrukt dat vooral vrouwelijke oorlogsslachtoffers baat blijken te hebben bij therapeutische restorative justice en dat retributive justice daarom niet het enige mechanisme van transitional justice zou moeten zijn om een samenleving te herstellen van grootschalig gender gerelateerd geweld.¹¹³ Restorative justice ziet misdaden niet als schendingen van abstracte en conceptuele kaders van de wet, maar als schendingen van relaties tussen mensen in een gemeenschap.¹¹⁴ Estelle Zinsstag stelt dat die relaties alleen kunnen worden hersteld door middel van de mechanismen van restorative justice.¹¹⁵ Margarita Zernova voegt hieraan toe dat de kans op herhaling van grove schendingen van de mensenrechten aanzienlijk wordt verkleind door duurzaam herstel van relaties.¹¹⁶ Het doel van restorative justice is het bereiken van een gevoel van gerechtigheid voor een samenleving, door het herstellen van vertrouwen, respect, identiteiten en sociale en culturele verhoudingen.¹¹⁷ Processen van restorative justice stellen volgens Zernova de participatie van burgerslachtoffers centraal en worden meestal gekenmerkt door de informele en vrijwillige basis: *'[T]he key decisions about how the crime should be responded to must not be taken by state officials and legal professionals alone. Ordinary people who are directly affected by the wrongdoing should take an active part in deciding what should happen in the aftermath of an offence.'*¹¹⁸

1.2.2.1 Waarheidscommissies

Waarheidscommissies zijn een bekend mechanisme van restorative justice, bestaande in verschillende vormen: ze kunnen bijvoorbeeld nationaal of internationaal zijn aangesteld

¹¹² David Bloomfield, Teresa Barnes en Luc Huyse (red.), *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook* (Stockholm 2003) PDF boek, <http://www.un.org/en/peacebuilding/pbso/pdf/Reconciliation-After-Violent-Conflict-A-Handbook-Full-English-PDF.pdf>, 4.

¹¹³ Chinkin, 'Gender-Related Crimes: A Feminist Perspective', 135.

¹¹⁴ Zernova, *Restorative Justice: ideals and realities*, 2.

¹¹⁵ Ibidem, 13.

¹¹⁶ Estelle Zinsstag, 'Sexual Violence Against Women in Armed Conflicts and Restorative Justice: An Exploratory Analysis', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013) 213.

¹¹⁷ Zinsstag, 'Sexual Violence Against Women in Armed Conflicts and Restorative Justice: An Exploratory Analysis', 213.

¹¹⁸ Zernova, *Restorative Justice: ideals and realities*, 1.

door de regering, een ombudsman of de VN.¹¹⁹ Het bekendste voorbeeld is waarschijnlijk de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie onder leiding van Desmond Tutu, maar er zijn sinds de jaren tachtig wereldwijd zo'n veertig officiële waarheidscommissies ingesteld als onderdeel van transitional justice.¹²⁰ Voor een autoritair verslag van mensenrechtenschendingen in het verleden wordt er door waarheidscommissies geluisterd naar de verhalen van slachtoffers, waardoor zij een platform krijgen om als getuige te praten over hun ervaringen. Waarheidscommissies hebben het doel de slachtoffers te helpen, gerechtigheid te bevorderen en herhaling te voorkomen.¹²¹ Dit mechanisme gaat als onderdeel van vredesprocessen vaak vooraf aan andere mechanismen van transitional justice, zoals strafrechtelijke vervolging, compensaties en institutionele veranderingen.¹²²

Laurel Fletcher en Harvey Weinstein stellen voorwaarden aan de waarschijnlijkheid dat een waarheidscommissie effectief en legitiem werk kan doen: *'Either international pressure or a history of a strong judicial system, with respect for the rule of law, is essential to vigorously implement transitional justice measures such as trials and truth commissions.'*¹²³ In 'zwakke' –ondemocratische– staten is het volgens Fletcher en Weinstein niet onmogelijk, maar wel een grotere uitdaging om waarheidscommissies te laten slagen in hun doelen.¹²⁴ Sinds de Franse Revolutie is een traditie ontstaan waar politieke transitie plaatsvonden door middel van gewelddadige omverwerpingen van het oude regime. Machtswisselingen leidden volgens de theorie van Samuel Huntington tot het vervangen van een terreurregime in plaats van tot democratische verbeteringen.¹²⁵ Waarheidscommissies werden volgens Erin Daly door nieuwe regeringen ingezet om af te rekenen met het verleden en *'to enhance the legitimacy of the current regime'*.¹²⁶ Ook Fletcher en Weinstein zien dat nieuwe regeringen op deze manier gebruik kunnen maken van de uitkomsten van de waarheidscommissie om politieke transitie soepel en vreedzaam te laten verlopen.¹²⁷ Jasna Dragovic-Soso stelt –in lijn met Huntington en Daly– dat waarheidscommissies *'inherently political projects'* zijn, waardoor ze met name in zwakke staten in dienst staan van het promoten van *'the legitimacy of new political regimes and their wider state- and*

¹¹⁹ Margaret Popkin en Naomi Roht Arriaza, 'Truth as Justice: Investigatory Commissions in Latin America', *Law and Social Inquiry* 20 (1995) 1, 79–116, aldaar 79.

¹²⁰ Priscilla B. Hayner, *Unspeakable truths. Facing the challenge of truth commissions. Second Edition* (New York 2011) xv.

¹²¹ Erin Daly, 'Truth Skepticism: An Inquiry into the value of truth in times of transition', in: *The International Journal of Transitional Justice* 2 (2008) 1, 23–41, aldaar 24.

¹²² Popkin en Roht Arriaza, 'Truth as Justice', 80.

¹²³ Ibidem, 194.

¹²⁴ Ibidem, 195.

¹²⁵ Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the late twentieth century* (Norman 1991), 125.

¹²⁶ Daly, 'Truth Skepticism', 26.

¹²⁷ Laurel E. Fletcher en Harvey M. Weinstein, 'Context, Timing and the Dynamics of Transitional Justice: A Historical Perspective', *Human Rights Quarterly* 31 (2009) 1, 163–220, aldaar 194.

nation-building goals'.¹²⁸ Internationale betrokkenheid kan processen van transitional justice die zonder internationale steun nooit zouden plaatsvinden stimuleren, maar kan in het proces ook een eigen agenda hanteren.¹²⁹

Waarheidscommissies kunnen niet altijd voldoen aan de verwachtingen van elke betrokken bevolkingsgroep en zijn daardoor niet in alle gevallen voor iedereen effectief in het bereiken van de doelen van transitional justice. 'De waarheid' kan bovendien op verschillende manieren worden geïnterpreteerd en volgens Daly kan geen enkele waarheidscommissie *'realistically expect to produce a single accounting of events'*.¹³⁰ Uiteindelijk kan het zo zijn dat de uitkomst niet alle burgers bereikt, geen antwoord geeft op hun vragen, of hen niet de antwoorden geeft die zij hoopten of verwachtten te horen. Daarnaast stelt Daly dat problemen met subjectiviteit, een gebrek aan bewijsmateriaal en het begrijpelijk communiceren van de bevindingen het proces kunnen bemoeilijken.¹³¹ Waarheidscommissies kunnen tegen dilemma's zoals *'prosecute and punish vs forgive and forget'* aanlopen. Over deze dilemma's zegt Huntington echter dat alle keuzes beter zijn dan niets doen, zoals transitie in het verleden hebben bewezen: *'the least unsatisfactory course may well be: do not prosecute, do not forgive, and, above all, do not forget.'*¹³²

Volgens het VN rapport *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women* kan een waarheidscommissie veel betekenen in een transitional justice proces met speciaal oog voor gender gerelateerde misdaden.¹³³ Om effectief bij te dragen aan een gevoel van gerechtigheid en herstel voor vrouwen stelt UN Women een aantal voorwaarden en aanbevelingen aan waarheidscommissies, waaronder: het identificeren van de gender gerelateerde misdaden die zijn gepleegd, de impact van deze misdaden, goed en constant overleg met organisaties die lokaal voor en met vrouwen werken, *outreach* en communicatiemethoden zijn cruciaal om ervoor te kunnen zorgen dat de commissie een blijvend effect op de samenleving heeft.¹³⁴ Daarnaast is het voor de procedure van belang dat de ondervraging van slachtoffers laagdrempelig, veilig en persoonlijk verloopt in een individuele setting dan wel een gemeenschappelijke hoorzitting. Om de veiligheid van getuigen te kunnen garanderen moeten er maatregelen worden getroffen tegen de stigmatisering van vrouwen. Ten slotte is de aanwezigheid van vrouwen in het proces van waarheidsvinding als commissieleden en

¹²⁸ Jasna Dragovic-Soso, 'History of a failure: Attempts to Create a National Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina, 1997-2006', *International Journal of Transitional Justice* 10 (2016) 2, 292-310, aldaar 309.

¹²⁹ Ibidem, 308.

¹³⁰ Daly, 'Truth Skepticism', 25.

¹³¹ Ibidem, 27.

¹³² Huntington, *The Third Wave: Democratization in the late twentieth century*, 231.

¹³³ Nahla Valji, Romi Sigsworth en Anne Marie Goetz (red.), 'A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women' (2012), <http://www.unwomen.org/~media/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2012/10/06B-Making-Transitional-Justice-Work-for-Women.pdf>, 21.

¹³⁴ Ibidem.

hulpverleners cruciaal en benadrukt de VN dat alle medewerkers gender trainingen en hulp bij het verwerken van hun werk dienen te ontvangen.¹³⁵

1.2.2.2 Institutionele hervormingen

Wendy Lambourne benadrukt dat transitional justice democratische waarden als uitgangspunt hanteert.¹³⁶ Om te beoordelen in hoeverre een land een 'sterk democratisch systeem' heeft, wordt volgens de definitie van Fletcher en Weinstein gekeken naar *'the extent to which a country is fully independent with universal franchise, possesses a constitutional government, and in which political conflict, however sharp, is managed nonviolently through an internal system of checks and balances'*.¹³⁷ Meestal vinden grootschalige conflicten plaats in 'zwakke' –ondemocratische– staten, waar voor het bereiken van gerechtigheid naar het inzicht van Ruti Teitel een *'global paradigm'* wordt ingezet om te zorgen voor de duurzaamheid van de effecten van transitional justice: *'(...) beyond the primary focus on abuses of state power, with evident implications for the transformative challenge (...) it entails changing social norms, building civil society, and capacity building.'*¹³⁸

In transitional justice studies met als doel duurzame *peacebuilding* wordt naast retributive en restorative justice regelmatig gepleit voor 'transformative justice'. John Paul Lederach en Wendy Lambourne stellen dat een realistisch en effectief vredesproces *'the tools of contextualization and empowerment'* nodig heeft.¹³⁹ Transformative justice focust daarom op de wortels –'grassroots'– van de problemen door aandacht voor lokale culturele, religieuze en sociale contexten. Burgerparticipatie en een combinatie van retributive en restorative justice methoden moeten volgens Lederach en Lambourne zorgen voor *'confidence in the new regime and to overcome the psychological barriers between people created by experiences of war'*.¹⁴⁰ David Gray en Benjamin Levin omschrijven hoe transitional justice verder kan reiken dan gerechtigheid in het hier en nu. Duurzame vrede wordt pas gewaarborgd wanneer de *grassroots* van conflicten door middel van transformative justice zijn aangepakt: *'the animating justification for transitional justice is to open a society up entirely, to examine and correct the causes of abuse in all forms, and to use the liminal period of transition to build cognitive and structural changes into a post-transitional society that will ensure peace, justice, and stability going forward.'*¹⁴¹ Voor een sterke democratie is het dus van belang dat het

¹³⁵ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 22.

¹³⁶ Lambourne, 'Transitional Justice and Peacebuilding after Mass Violence', 36.

¹³⁷ Fletcher en Weinstein, 'Context, Timing and the Dynamics of Transitional Justice: A Historical Perspective', 191.

¹³⁸ Ruti Teitel, 'Dialogues of Transitional Justice: Keynote Speech', *Quinnipiac Law Review* 32 (2014) 4, 587-599, aldaar 591.

¹³⁹ Lambourne, 'Transitional Justice and Peacebuilding after Mass Violence', 34.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 47.

¹⁴¹ Gray en Levin, *Feminist 'Perspectives on Extraordinary Justice'*, 87.

overheidsapparaat wordt gezuiverd van corruptie en andere belemmeringen. Op basis van onderzoek naar het oude regime door bijvoorbeeld een waarheidscommissie kunnen overheidsfunctionarissen worden ontslagen of vervolgd als onderdeel van het transitional justice proces.¹⁴²

Wanneer een proces van transformative justice de hele samenleving als het ware 'transformeert' is het volgens Margarita Zernova voor vrouwelijke slachtoffers van groot belang dat er speciale aandacht wordt besteed aan de verandering van sociaal-cultureel gewortelde genderrelaties —'male dominance'—: '*[E]mphasize the need to address the long-standing cultural stereotypes and biases against women. (...) These biases are an underlying and on-going problem that must be addressed before true justice can be achieved.*'¹⁴³ Gender gerelateerd geweld zal ook buiten oorlogssituaties de samenleving blijven terroriseren en het herstel tegenwerken '*unless addressed as part of the transitional justice process*'.¹⁴⁴

Daarnaast pleit Zernova net als het VN rapport over gender gerelateerde transitional justice voor de vertegenwoordiging van vrouwen in besluitvormingsprocessen, om te zorgen voor een focus op herstel na gender gerelateerde misdaden.¹⁴⁵ Het *International Center for Transitional Justice* (ICTJ) stelt dat vrouwen in veel landen inderdaad absent, weinig aanwezig of ondergewaardeerd zijn in '*efforts to address gender-based violence*'.¹⁴⁶ Fionnuala Ní Aoláin waarschuwt echter dat de aanwezigheid van vrouwen *an sich* niet genoeg is: het gaat om de invloed die zij kunnen uitoefenen op de processen van transitional justice. Het is volgens Ní Aoláin van groot belang vrouwen hierin niet enkel als slachtoffer worden gezien, maar als gelijken met handelingsbekwaamheid, keuzevrijheid en onafhankelijkheid.¹⁴⁷ Ook Barbara Tint, Inger Skjelsbaek en Dan Smith benoemen dat het niet meer genoeg is '*to just add women and stir*', nu onderzoek op het gebied van gender in transitional justice steeds gedetailleerder en uitgebreider wordt: er is '*an integrated approach*' nodig.¹⁴⁸

¹⁴² Adviesraad Internationale Vraagstukken, 'Transitional justice. Gerechtigheid en vrede in overgangssituaties' (versie 3 april 2009), <http://aiv-advies.nl/download/43a13f1b-28e9-41cb-b6bd-c94cb5b6e119.pdf>, (12 juli 2016) 56.

¹⁴³ Zernova, *Restorative Justice: ideals and realities*, 4.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 5.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 120.

¹⁴⁶ ICTJ, 'Gender justice', <https://www.ictj.org/our-work/transitional-justice-issues/gender-justice> (14 november 2016).

¹⁴⁷ Ní Aoláin, 'Advancing a Feminist Analysis of Transitional Justice', 62.

¹⁴⁸ Barbara Tint, 'No Longer Just Add Women and Stir: An Integrated Approach to Gender, Peace, and Conflict', *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 10 (2004) 3, 301–304, aldaar 301.

1.2.2.3 Herstelmaatregelen

Er bestaan zowel materiële als symbolische vormen van herstelmaatregelen. Herdenking en educatie, excuses en vergeving en compensaties in de vorm van herstelbetalingen worden in dit hoofdstuk uitgebreider besproken.

Herdenking en educatie

Om herstel te bereiken na geweld of repressie kunnen herdenkingen — bijvoorbeeld in de vorm van musea, herdenkingsplaatsen of rituelen— volgens Brandon Hamber, Liz Ševčenko en Ereshnee Naidu een waardevol, voor sommige slachtoffers zelfs noodzakelijk, mechanisme zijn.¹⁴⁹ Herdenkingen kunnen op zichzelf niet zorgen voor herstel van een samenleving of het voorkomen van mensenrechtenschendingen, maar diverse onderzoeken wijzen uit dat '[m]emory can be a powerful instrument for achieving reconciliation'¹⁵⁰ en 'memorial sites can materially contribute to these long-term goals'.¹⁵¹ De meeste waarheidscommissies bevelen na de afronding van hun werk de ontwikkeling van een —fysieke dan wel symbolische— ruimte voor herdenking aan om duurzame vrede en hervormingen te waarborgen.¹⁵² Door herdenkingen kan de geschiedenis worden geïnterpreteerd, de dialoog tussen verschillende groepen worden gestimuleerd en het publiek worden betrokken bij het verwerken van het nationale verleden.¹⁵³ *UN Women* benadrukt dat symbolische herdenkingen die zich specifiek op het leed van vrouwen richten meer aandacht verdienen, omdat dit van meerwaarde kan zijn voor het herstel op de lange termijn.¹⁵⁴

Hamber, Ševčenko en Naidu stellen dat veel herdenkingsmethoden educatieve aspecten hebben die kunnen zorgen voor een verandering van diepgewortelde denkwijzen in de samenleving: '*changing attitudes, increasing tolerance, weakening stereotypes and changing conceptions of the self and of the other.*'¹⁵⁵ De educatieve functie en symboliek van herdenking kan volgens de ervaringen van IDEA bovendien een krachtig instrument zijn om te voorkomen dat het verleden zich herhaalt. Naar de woorden van George Santayana uit 1905: '*Those who cannot remember the past are condemned to repeat it.*'¹⁵⁶

¹⁴⁹ Brandon Hamber, Liz Ševčenko en Ereshnee Naidu, 'Utopian Dreams or Practical Possibilities? The Challenges of Evaluating the Impact of Memorialization in Societies in Transition', *The International Journal of Transitional Justice* 4 (2010) 3, 397-420, aldaar 398.

¹⁵⁰ Gail Dexter Lord en Ngaire Blankenberg, *Cities, Museums and Soft Power* (Washington 2015) 125.

¹⁵¹ Hamber, Ševčenko en Naidu, 'Utopian Dreams or Practical Possibilities?', 400.

¹⁵² Ibidem, 399.

¹⁵³ Ibidem, 404.

¹⁵⁴ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 22.

¹⁵⁵ Hamber, Ševčenko en Naidu, 'Utopian Dreams or Practical Possibilities?', 401.

¹⁵⁶ Bloomfield, Barnes en Huyse, *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*, 30.

Een kritiekpunt over herdenkingen stelt dat het menselijk geheugen —bewust of onbewust— selectief kan zijn.¹⁵⁷ Verder kan 'te veel geheugen' volgens Andrew Rigby worden gemanipuleerd en ervoor zorgen dat oud zeer niet heelt maar in plaats daarvan zorgt voor wrok: *'Too great a concern with remembering the past can mean that the divisions and conflicts of old never die, the wounds are never healed. In such circumstances the past continues to dominate the present, and hence to some degree determines the future.'*¹⁵⁸

Excuses

Een tweede herstelmaatregel van transitional justice zijn excuses. Excuses kunnen volgens Peter van der Auweraert, mits ze in de juiste context, door de juiste personen met de juiste houding en beweegredenen worden gemaakt, een symbolische impact op slachtoffers hebben en helpen een samenleving te herstellen.¹⁵⁹ Hierbij kan gedacht worden aan internationale excuses, wanneer een conflict tussen meerdere staten is gevoerd, maar ook aan persoonlijke excuses die een dader of dadergroep maakt aan het slachtoffer of de slachtoffergroep. Het is volgens David Gray en Benjamin Levin in elk geval van belang dat in de excuses verantwoordelijkheid wordt genomen voor alle misdaden en het daardoor aangedane leed van de slachtoffers volledig wordt erkend. De manier waarop de excuses worden gemaakt en de houding die de dader daarbij aanneemt maken of breken het effect van excuses volgens Gray en Levin: *'The wrongdoer is expected to assume an attitude of atonement towards the victim. It is not so much the action, but the way in which the action is carried out and the wrongdoer's attitude as manifested through this action.'*¹⁶⁰ Indien deze voorwaarden door de spijtbetuiger in acht worden genomen kunnen excuses enorm veelzeggend zijn door de erkenning van de geschiedenis en het leed van slachtoffers.

Gray en Levin stellen voorts dat het vooral voor vrouwen belangrijk is dat de nadruk van transitional justice ligt op *'recognition and atonement'*.¹⁶¹ Phil Cousineau, die pleit voor een vergelijkbare aanpak van transitional justice als Gray en Levin, stelt over de inhoud en betekenis van het woord 'atonement': *'Atonement generally means "to make amends" but also carries connotations of being "at one with, in harmony".'*¹⁶² Transitional justice op basis van *'recognition and atonement'* houdt een actie vanuit de

¹⁵⁷ Bloomfield, Barnes en Huyse, *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*, 30.

¹⁵⁸ Andrew Rigby, *Justice and Reconciliation after the Violence* (Londen 2001) 2.

¹⁵⁹ Peter van der Auweraert, *Reparations for Wartime Victims in the Former Yugoslavia: In Search of the Way Forward* (Genève 2013) 16.

¹⁶⁰ David C. Gray en Benjamin A. Levin, 'Feminist Perspectives on Extraordinary Justice', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013) 169.

¹⁶¹ Om verwarring te voorkomen zal deze term in het Engels gebruikt blijven worden. 'Atonement' kent namelijk verschillende Nederlandse vertalingen, waaronder verzoening en boetedoening, maar ook vergoeding/betaling (Koenen Woordenboek Engels/Nederlands, 22^e druk, 2003).

¹⁶² Phil Cousineau (red.), *Beyond Forgiveness: Reflections on Atonement* (San Francisco 2011), 10.

dader in, waaruit spijt en erkenning blijkt: *In addition to taking steps to repair or address the harm caused, wrongdoers have to acknowledge the full extent of their victim's suffering, willingly assume their legal responsibility, and acknowledge the infringement of their victim's rights.*¹⁶³ Wanneer een aanpak op basis van *'recognition and atonement'* wordt ingezet moet de misdaad worden gezien als een schending van de rechten van het slachtoffer, waardoor herstelmaatregelen behalve een morele verantwoordelijkheid ook een wettelijke verplichting worden.¹⁶⁴ Herstelmaatregelen mogen vervolgens niet worden gezien als humanitaire hulp, want de slachtoffers worden niet gecompenseerd uit liefdadigheid, maar uit een erkenning van hun leed vanuit de daders.¹⁶⁵ Erkenning is voor vrouwelijke slachtoffers extra belangrijk, omdat zij hieruit een gevoel van menselijkheid en waardigheid kunnen terugkrijgen die ze door de gender gerelateerde misdaden verloren. Een combinatie van woorden en daden —*'recognition and atonement'*— geeft vrouwen de mogelijkheid hun leven zowel mentaal als sociaal/economisch weer op te pakken.

Yasmin Saikia stelt dat een lokaal gericht proces van transitional justice met aandacht voor cultuur, religie en sociale verhoudingen voor moslimvrouwen werkt: *'The Islamic method of peacemaking is highly relevant and useful for restorative justice in the contemporary Muslim world.'*¹⁶⁶ Saikia benadrukt dat excuses en vergeving in dit islamitische proces cruciaal zijn. Het slachtoffer en de dader moeten raakvlakken vinden om elkaar te kunnen begrijpen en erkennen. Dit participatieve proces voorkomt daarenboven dat vrouwen kunnen worden onderdrukt: hun aandeel in transitional justice is in dit proces onmisbaar.

Volgens de Islam sterft de menselijkheid van zowel de dader als het slachtoffer bij gender gerelateerde oorlogsmisdaden doordat beiden worden gereduceerd tot onmenselijke objecten en instrumenten. Het *insāniyat* —*shared humanity*— sterft, maar kan door een actief proces van transitional justice worden teruggegeven. Saikia pleit ervoor dat *insāniyat* de kern van transitional justice in moslimsamenlevingen zou moeten vormen, omdat een goede moslim er alles aan zal doen om niet zonder *insāniyat* te hoeven sterven.¹⁶⁷ In een moslimsamenleving is op deze manier dus welwillendheid voor het slagen van transitional justice. Daders kunnen hun *insāniyat* volgens Saikia van slachtoffers terugkrijgen op een manier die veel overeenkomsten vertoont met de centrale waarden *'recognition and atonement'* van Gray en Levin. Wanneer een dader in de juiste context zijn excuses maakt met spijt, respect en erkenning van het leed en de

¹⁶³ Gray en Levin, *Feminist 'Perspectives on Extraordinary Justice'*, 164.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 165.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ Yasmin Saikia, *'Insāniyat for peace: survivors' narrative of the 1971 war of Bangladesh'*, *Journal of Genocide Research* 13 (2011) 4, 475-501, aldaar 476.

¹⁶⁷ Cousineau, *Beyond Forgiveness: Reflections on Atonement*, xv.

menselijkheid van de slachtoffers en hun gemeenschap, moet het slachtoffer de dader volgens de Islam kunnen vergeven.¹⁶⁸ Door vergevingsgezindheid kunnen slachtoffers op hun beurt hun verloren *insāniyat* terugvinden, omdat ze in het reine komen met hun oorlogsverleden en werken aan herstel via religie, wat voor veel moslimvrouwen werkt als enige houvast of '*coping mechanism*' in het dagelijks leven.

In de Koran worden moslims aangemoedigd vergevingsgezind en barmhartig te zijn wanneer iemand nederig zijn schuld bekent en oprechte excuses maakt: '*It is an active process of seeking forgiveness and appealing to the victim. An emancipatory space for people to express their grievances and find closure for healing.*'¹⁶⁹ Vergeving is een sterk mechanisme van transitional justice en een beginpunt van verder herstel van de samenleving. Vergeving om een dader zijn *insāniyat* terug te geven versterkt volgens Saikia bovendien de positie van de vrouw als individu in de gemeenschap: '*Forgiveness (...) can be a powerful tool if properly implemented because it empowers individuals and societies rather than institutions and organizations and can have a long-lasting effect for the betterment of community.*'¹⁷⁰ Het prerogatief om ervoor te kiezen iemand te vergeven door hem zijn menselijkheid terug te geven kunnen mannen in geen geval van een vrouwelijk slachtoffer afnemen, tenzij een vrouwelijk familielid is overleden. De dader moet een direct en actief verzoek om vergeving aan het slachtoffer doen, waarbij het belangrijk is dat hij eerst '*the full and holistic humanity of the victim*' erkent en respecteert. Over dit bericht van dader aan slachtoffer stellen Gray en Levin: '*Atonement needs to be accompanied by positive actions [that] show a wrongdoer's sincerity.*'¹⁷¹ Saikia, Gray en Levin pleiten dus niet voor een *victim-centered approach*, maar voor een focus op '*the relationship between the wrongdoer and the victim*'.¹⁷² De dader herstelt hiermee vertrouwen en wanneer slachtoffers kunnen vergeven worden de eerder genoemde doelen van restorative justice bereikt: het herstel van de relaties tussen mensen in de samenleving.¹⁷³

Het is belangrijk om te benadrukken dat er niet van slachtoffers wordt verwacht dat zij zich zomaar gemakkelijk over hun herinneringen heen zetten door te vergeven en vergeten voor de vooruitgang van de samenleving. Volgens Saikia staat voorop dat de ernst van de begane misdaad niet uit het oog verloren mag worden, maar daarvoor hoeft een individuele dader niet gedemoniseerd te worden. Dit is in lijn met hoe religiewetenschapper Huston Smith over vergeving denkt: '*The power of the act of*

¹⁶⁸ Cousineau, *Beyond Forgiveness: Reflections on Atonement*, xiv.

¹⁶⁹ Saikia, 'Insāniyat for peace: survivors' narrative of the 1971 war of Bangladesh', 36.

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ Gray en Levin, *Feminist Perspectives on Extraordinary Justice*, 168.

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ Ibidem.

*forgiveness is the recognition of the flaw in all of us.*¹⁷⁴ Door misdaad in een bredere context te plaatsen kun je nog wel de fouten van een regime of beleid veroordelen, maar het individu en de huidige samenleving hiervan verlossen. Een succesvol voorbeeld hiervan kan worden gevonden in Mahatma Gandhi's veroordeling van het Britse koloniale beleid, zonder de Engelsen als groep tot onderdrukkers te stigmatiseren. Gandhi zag bovendien in dat vergeving alleen het gewenste helende effect op de samenleving kan hebben als het gemeend en volledig onvoorwaardelijk geschonken wordt.¹⁷⁵

Herstelbetalingen

Excuses zijn volgens Phil Cousineau vooral effectief wanneer de woorden worden opgevolgd door daden waar de slachtoffers in hun dagelijks leven verbeteringen van ondervinden, zoals herstelbetalingen waardoor zij kunnen voorzien in hun levensbehoeften of hun positie in de samenleving kunnen verbeteren.¹⁷⁶ De derde herstelmaatregel die in deze scriptie aan de orde komt zijn deze herstelbetalingen en andere vormen van compensaties. De definitie compensaties luidt volgens Dinah Shelton in de context van transitional justice als volgt: *'Reparation generally refers to the various means by which a state may repair the consequence of a breach of international law for which it is responsible. Reparation may include all of the acts which also serve to redress individual harm from human rights violations.'*¹⁷⁷ Dit mechanisme van transitional justice werkt eveneens enkel in combinatie met andere mechanismen en is naar het standpunt van *Amnesty International* noodzakelijk om slachtoffers het gevoel te geven dat gerechtigheid is bereikt, nadat de waarheid aan het licht is gekomen en de schuldigen zijn berecht.¹⁷⁸ Manfred Nowak stelt dat waarheid en gerechtigheid de belangrijkste voorwaarden voor verzoening zijn en dat opvolging door compensaties vervolgens cruciaal is *'for achieving some minimum feeling of justice among the people'*.¹⁷⁹ Compensaties worden in de meeste gevallen aan slachtoffers toegekend door strafrechtelijke mechanismen en waarheidscommissies.¹⁸⁰ Voor alle vormen van compensaties is het van groot belang dat ze worden gelinkt aan de werkzaamheden van lokale en internationale NGO's, zodat er complementair gewerkt kan worden.

¹⁷⁴ Cousineau, *Beyond Forgiveness: Reflections on Atonement*, 14.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 203.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 169.

¹⁷⁷ Dinah L. Shelton, *Remedies in International Human Rights Law* (Oxford 2005), 8-9.

¹⁷⁸ Amnesty International, 'Bangladesh: Nizami execution will not deliver justice' (versie 10 mei 2016), <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/05/bangladesh-nizami-execution-will-not-deliver-justice/> (28 november 2016).

¹⁷⁹ Koen de Feyter, Stephan Parmentier, Marc Bossuyt en Paul Lemmens (red.), *Out of the Ashes: Reparation for Victims of Gross and Systematic Human Rights Violations* (Antwerpen 2006) 245.

¹⁸⁰ De Feyter, Parmentier, Bossuyt en Lemmens, *Out of the Ashes*, 1.

Dinah Shelton wijst erop dat compensaties internationaal vastgelegd zijn als een 'right to remedy'.¹⁸¹ Theo van Boven concludeert dat artikel 24 van de in december 2006 door de Algemene Vergadering van de VN aangenomen resolutie van de *International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearances* de meest specifieke vermelding van het 'victims' right to obtain reparation' inhoudt.¹⁸²

Door slachtoffers een bepaalde mate van onafhankelijkheid te geven, wordt gezorgd voor 'empowerment of victims', wat volgens William Schabas enorm bijdraagt aan het herstel van de menselijke waardigheid van oorlogsslachtoffers.¹⁸³ Door het versterken van de economische positie zouden slachtoffers weer als volwaardig participerende burgers meedraaien in de samenleving. Dit kan volgens Schabas bijvoorbeeld bereikt worden een focus op educatie, vaardigheidstrainingen, ondernemerschap of het verstrekken van micro-kredieten en arbeidsplaatsen.¹⁸⁴ Het doel hiervan, aldus Schabas: 'Empowering victims to take responsibility for themselves is the only way to make them and their families economically autonomous and ultimately independent of life long support programmes'.¹⁸⁵

UN Women stelt dat precies die 'empowerment' compensaties voor slachtoffers van gender gerelateerde misdaden van onschatbare waarde maakt, met name wanneer de slachtofferstatus hun sociale status schaadt. Vrouwen blijven in de culturen waar dit gebeurt schade oplopen in hun dagelijks leven na de oorlog. Compensaties moeten daarom gericht worden op die gespecificeerde verliezen en schendingen van de waardigheid van vrouwen. Compensaties moeten in proportie zijn met wat bijvoorbeeld oorlogshelden of veteranen krijgen 'so that there is no impression that those involved in the violence benefit more than those who bore the brunt of it'.¹⁸⁶ Ten slotte moet ervoor gezorgd worden dat vrouwen toegang tot hun eigen compensaties krijgen en behouden. Toegang krijgen kan door bankrekeningen te openen of de compensaties naar dorpen te brengen; controleren of vrouwen toegang behouden kan bijvoorbeeld door te vragen naar wat ze met het geld (willen) doen, om in te schatten of ze zelf zeggenschap hebben.

In de roep om transitional justice ziet Martien Schotsmans 'need for physical security, recognition of suffering, search for truth, some kind of justice, and some kind of reparation'.¹⁸⁷ Schotsmans waarschuwt dat het voor het gewenste effect van

¹⁸¹ Shelton, *Remedies in International Human Rights Law*, 12.

¹⁸² Theo van Boven, *The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law* (2010), via http://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga/ga_60-147/ga_60-147_e.pdf.

¹⁸³ William A. Schabas, 'Reparation practices in Sierra Leone and the Truth and Reconciliation Commission', in: Koen de Feyter, Stephan Parmentier, Marc Bossuyt en Paul Lemmens (red.), *Out of the Ashes: Reparation for Victims of Gross and Systematic Human Rights Violations* (Antwerpen 2006) 289-308, aldaar 245.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 300.

¹⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁸⁶ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 21.

¹⁸⁷ De Feyter, Parmentier, Bossuyt en Lemmens, *Out of the Ashes*, 106.

herstelbetaling en andere vormen van compensatie van belang is dat er geen beloftes aan slachtoffers worden gemaakt die mogelijk niet worden waargemaakt. Dit kan slachtoffers terughoudend en bitter maken over het transitional justice proces.¹⁸⁸

¹⁸⁸ De Feyter, Parmentier, Bossuyt en Lemmens, *Out of the Ashes*, 107.

Hoofdstuk 2: Vergelijking van gender gerelateerd geweld tijdens de genocide in Oost-Pakistan en Bosnië-Herzegovina

Dit hoofdstuk onderzoekt in hoeverre de gender gerelateerde misdaden tijdens de twee conflicten en de impact van deze misdaden op het leven van de slachtoffers vergelijkbaar zijn. Een verschil in het bronnenmateriaal voor dit hoofdstuk is dat de interviews in Bangladesh zijn afgenomen met het doel de slachtoffers na vijfenveertig jaar een platform te bieden om hun stemmen te laten horen. In Bosnië was er naast dit doel ook het functionele aspect van de interviews: vrouwen spraken vaak in georganiseerde setting om een getuigenis voor het ICTY of een NGO af te leggen. Het is in deze scriptie niet de bedoeling om een gedetailleerd beeld van de gruwelijkheid van de gender gerelateerde misdaden tijdens de conflicten te reproduceren met het doel deze onder de aandacht te brengen, want dat is voor beide landen door interviewers in het kader van *oral history* en door het ICTY en NGO's al gedaan. In deze scriptie zal de vergelijking tussen de conflicten centraal blijven staan: de interviews worden gebruikt om vergelijkingen en verschillen te beargumenteren.

2.1 Seksueel geweld in Oost-Pakistan

*'Don't ask me who killed whom, who raped whom, what was the religion, ethnic, or linguistic background of the people who died in the war. The victims were the women of this country who lost with everything also their honor and dignity.'*¹⁸⁹

-Nur Begum, *birangona* (2002)

Tijdens de oorlog in Oost-Pakistan werden tussen de twee- en vierhonderdduizend vrouwen verkracht.¹⁹⁰ Seksueel geweld gebeurde systematisch en op grote schaal.¹⁹¹ De meeste verkrachtingen vonden plaats in kleine dorpen in de landelijke gebieden van Bangladesh, waar in 1971 de guerrillaoorlog gaande was. Het West-Pakistaanse leger hield vrouwen als onderdeel van hun genocidebeleid vast als seksslaaf in verkrachtungskampen, waar ze langdurig opgesloten werden in een bunker om permanent 'beschikbaar' te zijn voor de soldaten.¹⁹² Bina D'Costa en Sara Hossain beschreven de gender gerelateerde misdaden en de gevolgen daarvan in Bangladesh: *'During the Bangladesh war(...)rape and other forms of sexual violence have been used systematically to intimidate and terrorise civilians, to deploy notions of destruction of the enemy community's 'honour', which is perceived as embodied in 'their' women's sexual*

¹⁸⁹ Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 97.

¹⁹⁰ Islam, 'Breaking down the birangona', 2133.

¹⁹¹ Bina D'Costa, '1971: rape and its consequences. How an Australian doctor tried to help rape victims of Bangladesh' (versie 15 december 2010) <http://opinion.bdnews24.com/2010/12/15/1971-rape-and-its-consequences/> (18 december 2015).

¹⁹² Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 115.

*purity, and invocation of shame consequential to the 'defilement' of that 'purity' among, and retaliation against, enemy combatants.*¹⁹³

Tijdens het afnemen van persoonlijke interviews merkte Yasmin Saikia dat het risico van *oral history* —namelijk: vervaagde of gemanipuleerde herinneringen— over het algemeen niet opging voor de slachtoffers van seksueel misbruik in 1971.¹⁹⁴ Zij wisten zich alles juist helder te herinneren. De moeilijkheid lag meer in het beginnen met praten en het vinden van woorden om hun gevoelens en ervaringen uit te drukken, doordat de stilte door sociale stigmatisering jarenlang hun schuld en enige *'coping-mechanism'*¹⁹⁵ was geweest: *'I can't tell you what I saw on that day or even before or after. They cannot be spoken about. They are indescribable. I saw them with my own eyes. I can never forget.'*¹⁹⁶ Sommige vrouwen konden er niet over praten; zij knikten alleen wanneer andere slachtoffers hun situatie beschreven. Het feit dat slachtoffers ondanks de duidelijke herinnering maar weinig onder woorden kunnen brengen spreekt op een paradoxale manier juist boekdelen: *'I remained deeply committed to listening to what they wanted to tell, and a lot was said without words.'*¹⁹⁷

Een aantal opmerkingen komen in bijna ieder interview met Saikia terug. De vrouwen beschrijven ten eerste stuk voor stuk dat hun schaamte groter is dan ieder ander gevoel. Daarna komen pas gevoelens van angst, kwelling of eenzaamheid.¹⁹⁸ De tweede terugkerende beschrijving van de gemoedstoestand van slachtoffers is gevoelloosheid of bewusteloosheid: *'A state of "unconsciousness" is the only available vocabulary to resort to when speaking the unspeakable.'*¹⁹⁹ Door als het ware 'uit te schakelen' en te zwijgen over wat er was gebeurd ontwikkelden vrouwen een manier om met hun trauma om te gaan door het te verdringen. Als vrouwen hun gevoel over het naoorlogse leven niet omschreven als een waas of iets buiten hun bewustzijn, kozen ze voor het ultieme woord om te beschrijven dat zij zich compleet geïsoleerd voelden: *'life is like being dead since the war'* was volgens Saikia een veel gebruikte expressie.²⁰⁰ Een overlevende uit een van de verkrachtungskampen sprak zelfs: *'It would have been better if I had died then.'*²⁰¹ Zij benadrukte dat het openbare aspect van de ontelbare publiekelijke verkrachtingen deze herinneringen voor haar ondraaglijk maken, omdat het

¹⁹³ Bina D'Costa en Sara Hussain, 'Redress for sexual violence before the International Crimes Tribunal in Bangladesh: lessons from history, and hopes for the future', *Criminal Law Forum* 21 (2010) 2, 331–359, aldaar 334.

¹⁹⁴ Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 73.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 150.

¹⁹⁶ *Ibidem*, 154.

¹⁹⁷ *Ibidem*, 91.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 69.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 91.

²⁰⁰ *Ibidem*, 71.

²⁰¹ *Ibidem*, 118.

haar menselijkheid wegnam en nog dagelijks zorgt voor een diepgeworteld gevoel van schaamte en waardeloosheid.

Voor het overgrote deel van de slachtoffers was echter niet hun herinnering aan het seksueel misbruik, maar de reactie van de samenleving na de oorlog de voornaamste reden voor hun huidige gesteldheid, zo bleek uit Saikia's interviews met Bengaalse slachtoffers: *'The betrayal of the community is something most women cannot come to terms with.(...)This is why they live their lives in silence, repulsed, puzzled, and tormented by the past.'*²⁰² Zelfs hun eigen familie keerde de slachtoffers van gender gerelateerde misdaden de rug toe, omdat een verkrachte vrouw een schande –'object of disgrace'—voor zichzelf en haar naasten is.²⁰³ Het mentale gevolg van het verdriet en de wanhoop om het verlies van hun naasten werd op verschillende manieren beschreven, maar door vrijwel elk slachtoffer genoemd: *'I cry most for our lives post-1971. We were physically assaulted in 1971, but after 1971 we were both physically and mentally assaulted.'*²⁰⁴ Deze conclusie zegt veel over de effecten van genocidale verkrachtingen in culturen waar vrouwen gezien worden als de verantwoordelijke zondaars voor verkrachting en waar aan seks-gerelateerde onderwerpen taboe zijn. Het is volgens Lisa Sharlach alsof de vrouwen dubbel gestraft worden: *'Post-rape trauma is compounded by "the second rape" of becoming a pariah in one's own society and even one's own family. (...) Bengali girls and women who endured the genocidal rape had to cope not only with their physical injuries and trauma, but with a society hostile to violated women.'*²⁰⁵ Deze situatie is wat Albertson Finemann en Zinsstag eerder in deze scriptie al de *'double penalisation of women'* noemden.²⁰⁶

Na 1971 bleek dat het genocidebeleid om vrouwen door verkrachting te bezwangeren geleid had tot ongeveer vijfentwintigduizend zwangerschappen. Verschillende bronnen berichten over dit aantal echter ook veel hogere aantallen, wat te wijten is aan een gebrek aan duidelijkheid en officiële documentatie met betrekking tot de gehele onafhankelijkheidsoorlog.²⁰⁷ Een Pakistaanse oorlogsveteraan herinnert zich in een interview met Lisa Sharlach de woorden van zijn legerleider bij het terugtrekken uit Oost-Pakistan: *'We are going. But we are leaving our Seed behind.'*²⁰⁸ De Pakistanen wisten dat ze door seksueel misbruik en zwangerschappen blijvende schade hadden aangericht in Bangladesh.

²⁰² Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 69.

²⁰³ Ibidem, 93.

²⁰⁴ Ibidem, 136.

²⁰⁵ Sharlach, 'Rape as genocide', 95.

²⁰⁶ Albertson Fineman en Zinsstag, *Feminist Perspectives on Transitional Justice*, 3.

²⁰⁷ Islam, 'Breaking down the birangona', 2138.

²⁰⁸ Sharlach, 'Rape as genocide', 95.

De Australische arts Geoffrey Davis werkte vlak na de onafhankelijkheidsoorlog in Bangladesh als aborteur voor zwangere slachtoffers van verkrachting. De overheid verplichtte de abortus van bastaardsbaby's om het alternatief te voorkomen: *'[T]here would be a whole generation of children in East Pakistan that would be born with the polluted blood from the West.'*²⁰⁹ Dokter Davis werd speciaal voor het uitvoeren van de zeer omstreden abortussen naar Bangladesh gestuurd, waar hij werd gesteund door verschillende organisaties, zoals *International Planned Parenthood, United Nations Population Fund (UNFPA)* en de *World Health Organisation (WHO)*. Hij werkte echter nooit officieel onder de vlag van deze organisaties door de extreem gevoelige aard van zijn werk.²¹⁰ Seksueel misbruik en vooral abortus werden verzwegen. In de jaren zeventig gold dit niet alleen voor minder ontwikkelde landen zoals Bangladesh; ook de westerse landen die de internationale gemeenschap leidden waren over dit onderwerp nog lang niet zo geëmancipeerd als tegenwoordig. Om deze reden werd er in de speciale 'rehabilitatiecentra' voor vrouwen niet gesproken over ervaringen en gevoelens. Dokter Davis vertelt in een interview met Bina D'Costa dat de vrouwen in 1972 waarschijnlijk geen eigen keuze voor de abortus maakten. Hij benadrukte echter ook zijn werk zo veilig mogelijk moest worden uitgevoerd en dat hij er was voor de fysieke gezondheid van de vrouwen. Gesprekken met de slachtoffers hoorden niet bij zijn verantwoordelijkheden. De slachtoffers van seksueel geweld waren lichamelijk uitgeput door een ernstig tekort aan medische hulp en hadden vrijwel allemaal ernstige geslachtsziektes opgelopen door de systematische verspreiding daarvan; eveneens een kenmerkend instrument van genocidale gender gerelateerde misdaden.²¹¹

De oorlogsbaby's die wel werden geboren wachtte over het algemeen hetzelfde lot als hun moeders: vooral de meisjes die geboren werden 'zonder vader' hebben weinig kans op succes in de Bengaalse maatschappij. Net als hun moeders wil niemand hen trouwen of aannemen als personeel. Bij een van deze moeder/dochter-koppels die Saikia interviewt begon de moeder haar te smeken: *'Can you take her to America; she will be your loyal servant forever.'*²¹² De dochter van de vrouw vertelt dat zij door haar eigen familie en gemeenschap wordt gezien als een parasiet, net als haar moeder. Bovendien vertelt ze over de extreme vormen van geweld die tegenwoordig nog tegen haar en haar moeder worden gebruikt, doordat mensen denken dat zij vieze mensen met een zwak karakter zijn. Niemand bestraft daarom ook vandaag de dag de mannen die hen misbruiken; het lijkt volledig geoorloofd. De 'oorlogsbaby' vraagt zich af: *'Why are children like me born? What options do I have? In this society, either women like us*

²⁰⁹ Bina D'Costa, '1971: rape and its consequences. How an Australian doctor tried to help rape victims of Bangladesh' (versie 15 december 2010) <http://opinion.bdnews24.com/2010/12/15/1971-rape-and-its-consequences/> (18 december 2015).

²¹⁰ Ibidem.

²¹¹ Ibidem.

²¹² Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 119.

*should have a huge amount of money, or women like us have to commit suicide; I think that's the best option.*²¹³

Yasmin Saikia sprak ook verschillende dadergroepen om zo beter te kunnen begrijpen hoe mensen elkaar zulke misdaden kunnen aandoen en hoe dit vervolgens weer enigszins kan worden hersteld voor beide kanten. Saikia concludeert uit haar gesprekken met soldaten dat het geweld zich heeft kunnen ontwikkelen doordat de Pakistanen een narratief over vijandige Bengalen ingeprint kregen door hun legerleiders: *'Pakistanis were told that a large number of Biharis were slaughtered by the Bengalis.'*²¹⁴ Pakistaanse soldaten spraken over dienstplicht, liefde voor hun land en *peer pressure* als redenen voor de misdadige acties van hun leger tijdens de oorlog. Hun opdracht was: *'fighting for their unit to clean Pakistan and teach those Bengalis a lesson.'*²¹⁵ Ondanks dat de soldaten zelden individuele schulden bekenden, erkende het overgrote deel wel dat het Pakistaanse leger als institutie buitenproportioneel geweld heeft gebruikt in Oost-Pakistan, dat in sommige gevallen misschien genocidale kenmerken vertoonde.

De hogere legerleiders ontkennen echter alle oorlogsmisdaden.²¹⁶ Vooral wanneer seksueel misbruik ter sprake kwam ontkenden de legerleiders: *'No one raped anyone. Those women who complain about it are looking for trouble.'*²¹⁷ Lagere soldaten bekenden *'girlfriends'* te hebben gehad in Oost-Pakistan, maar van verkrachting was in dat geval volgens hen geen sprake: Saikia concludeert dat de gender gerelateerde misdaden volgens de daders in oorlogscontext was geoorloofd.²¹⁸ Seksueel misbruik wordt bovendien gezien als de zonde van de vrouw waar ze over moet blijven zwijgen.

De meeste soldaten lieten echter wel blijken spijt te hebben van de oorlogsmisdaden van het Pakistaanse leger als orgaan en hier belemmeringen van te ondervinden in hun dagelijks leven, aldus Saikia.²¹⁹ Een van de soldaten deed een veelzeggende uitspraak over het onafhankelijkheidsconflict: *'Most people had no idea what they were fighting against in the war; there was no plan.(...)There was no good or bad in 1971. We all committed violence. The Bengalis did kill and brutalize many Pakistani (...) but the Pakistani Army retaliated against them with much greater violence, which far exceeds what the Bengalis did to us.'*²²⁰ Zoals eerder vermeld waren de Pakistanen niet de enigen die zich tijdens de onafhankelijkheidsstrijd schuldig hebben gemaakt aan seksueel geweld; de Bengalen keerden zich tijdens de oorlog tegen de

²¹³ Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 122.

²¹⁴ *Ibidem*, 221.

²¹⁵ *Ibidem*.

²¹⁶ *Ibidem*, 220.

²¹⁷ *Ibidem*, 222.

²¹⁸ *Ibidem*, 226.

²¹⁹ *Ibidem*, 230.

²²⁰ *Ibidem*, 229.

Bihari-minderheid in hun eigen samenleving, waarbij ze –net als de Pakistanen— seksueel geweld tegen vrouwen gebruikten als onderdeel van hun selectieve terreur. Door de discriminatie van en het geweld tegen Bihari moest deze minderheid veertig jaar lang als ontheemden in concentratiekampen blijven leven om de rust in het land te bewaren. Pas in 2008 heeft het Bengaalse Hoogerechtshof beslist dat de stateloze Bihari volwaardige burgers van Bangladesh werden.²²¹ Ondanks dat deze uitspraak een vooruitgang was, is discriminatie tegen Bihari niet verdwenen en wonen de meeste Bihari's nu nog steeds in de kampen.²²²

De politieke situatie in Bangladesh veranderde snel na de onafhankelijkheid alweer door een militaire coup waarbij de partijleider van Awami League, Sheikh Mujibur Rahman, vermoord werd en een autoritair ondemocratisch regime in 1975 de macht overnam. Dit regime, onder grote invloed van de Pakistaans-gezinde partij *Jamaat-i-Islami*, ging weer terug naar de Pakistaanse standpunten van voor de onafhankelijkheid: *'Hindus are not to be trusted, India is our enemy, and secularism is for the communists and atheists and is against the principles of Islam.'*²²³ De hindoes telden in Bangladesh na de oorlog nog maar voor tien procent van de bevolking, terwijl dit voor 1971 dertig procent was. De hindoe-gemeenschap is in Bangladesh tegenwoordig *'so weak and timid'* dat ze niet voor zichzelf kunnen opkomen, net als de Bihari-minderheid. Sultana Kamal, de directrice van de lokale Bengaalse NGO *Ain O Salish Kendra*, zegt dat dit te maken heeft met de sociale en economische positie van de hindoes die in Bangladesh bleven en niet naar India emigreerden onder het Pakistaanse bewind: *'They don't have the collective strength to really resist. It's also by and large the lower caste that stayed back in Bangladesh.'*²²⁴ Ondanks dat Awami League in 2008 de macht terugwon, verdwenen invloedrijke *Jamaat*-aanhangers niet uit beeld: *'There's not enough political strength to resist this invasion'*, aldus Sultana Kamal. Kamal wil bovendien benadrukken dat de *Jamaat*-invloed niet alleen de positie van hindoes verslechterde, maar ook zorgde voor meer gender gerelateerd geweld: *'Persecution of women in the name of fatwas (religious edicts) increased beyond limits.'*²²⁵

²²¹ Onchita Shadman, Roland Schönbauer en Leo R. Dobbs, 'How a Bangladesh court ruling changed the lives of more than 300,000 stateless people' (versie 23 februari 2015), <http://www.unhcr.org/news/latest/2015/2/54ec22869/bangladesh-court-ruling-changed-lives-300000-stateless-people.html> (26 september 2016).

²²² Ibidem.

²²³ Georgetown University: Berkley Center for Religion, Peace and World Affairs, 'A Discussion with Sultana Kamal, Executive Director of Ain o Salish Kendra, Bangladesh' (versie 7 april 2015), <https://berkeleycenter.georgetown.edu/interviews/a-discussion-with-sultana-kamal-executive-director-of-ain-o-salish-kendra-bangladesh> (28 november 2016).

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ Ibidem.

2.2 Seksueel geweld in Bosnië-Herzegovina

*'They simply feel homeless in their own lives.'*²²⁶

-NGO *Medica Mondiale* (2014)

Aan de begin van de jaren negentig was de Socialistische Republiek Joegoslavië een van de meest ontwikkelde landen op de Balkan. De federatie bestond uit de zes republieken Bosnië-Herzegovina, Kroatië, Macedonië, Montenegro, Servië en Slovenië en daarnaast de autonome provincies Kosovo en Vojvodina. In Joegoslavië leefden orthodoxe christenen, katholieken en moslims samen.²²⁷ Toen het communisme viel en nationalistische bewegingen in de regio op steeds meer steun konden rekenen begon Joegoslavië te polariseren. Etnische groepen werden door nieuwe politieke leiders tegen elkaar opgezet. Na Slovenië en Kroatië ontstonden ook in Bosnië-Herzegovina separatistische bewegingen en etnisch en politiek onderscheid tussen Bosnische moslims –ook wel bekend als Bosniakken–, Bosnische Serven en Bosnische Kroaten. In maart 1992 stemde meer dan zestig procent van de Bosnische bevolking voor onafhankelijkheid, hoewel de Bosnische Serven dit referendum toen al hadden geboycot omdat zij deze afsplitsing niet wilden. De Serven vielen de Bosnische Serven bij in het claimen van territorium voor Servië, waarop de Kroaten en de Bosnische Kroaten dit voorbeeld volgden. Naar schatting zijn er ruim honderdduizend mensen vermoord in de Bosnische Burgeroorlog. Meer dan de helft van de burgers moest gedwongen vluchten.²²⁸

Vergeleken met Bangladesh heeft een groter aantal onderzoekers en organisaties de slachtoffers van seksueel misbruik in voormalig Joegoslavië geïnterviewd, vaak in het kader van transitional justice. De vrouwenrechtenorganisatie *Medica Mondiale* bracht in 2014 een onderzoek naar de lange termijn consequenties van oorlogsverkrachtingen in Bosnië-Herzegovina uit. Hieruit bleek dat Bosnische vrouwen net zoals Bengaalse vrouwen grote moeite hadden met het onder woorden brengen van hun oorlogservaringen en gevoelens. Veel slachtoffers zeiden bang te zijn voor de reacties van de gemeenschap, als ooit uit zou komen dat ze gesproken hadden over seksueel misbruik tijdens de burgeroorlog. Naar aanleiding van de interviews met slachtoffers concludeerde *Medica Mondiale* dat het gezegde "tijd heelt alle wonden" niet opgaat voor meer dan 70 procent van de slachtoffers van seksueel geweld: *'[T]he participants reported that rape still influences their lives completely.'*²²⁹

²²⁶ Sabiha Husić e.a.(red.), *Research on the long-term consequences of war rape and coping strategies of survivors in Bosnia and Herzegovina*. "We are still alive. We have been harmed but we are brave and strong." Second edition (Zenica 2014) 5.

²²⁷ Sharlach, 'Rape as genocide', 95.

²²⁸ ICTY, 'The Conflicts', <http://www.icty.org/en/about/what-former-yugoslavia/conflicts> (18 augustus 2016).

²²⁹ Husić e.a., *Research on the long-term consequences of war rape and coping strategies of survivors in Bosnia and Herzegovina*, 75.

Schaamte voert eveneens de boventoon in de interviews en gesprekken tussen slachtoffers en hulpverleners in Bosnië: *'Feelings of shame that remain strong, and the self-perception of being "marked" forever with an indelible imprint of the war rape.'*²³⁰ De slachtoffers hebben bijna allemaal psychische problemen die met name tot uiting komen door moeite met vertrouwensbanden en intimiteit. Vrouwen geven bovendien –net als in Bangladesh— aan dat hun kinderen last hebben van de gevolgen van hun trauma, of dat hun eigen kinderen hen—vaak onder druk van een mannelijk figuur— de rug toekeerden. Daarnaast werden 'oorlogsbaby's' in Bosnië dorpen gestigmatiseerd op een vergelijkbare manier als in Bangladesh: als onreinen of parasieten.

In Bosnië werden moslims het slachtoffer van de Serven om etnische en politieke redenen. Echter, net als in Oost-Pakistan zijn er ook in Bosnië oorlogsmisdaden gepleegd door andere groepen dan de Serven, wat het begrip van de wortels van het conflict compliceert en zorgt voor meerdere versies van 'de waarheid'. De moslims gebruikten weliswaar op een minder grote schaal minder systematisch geweld, wat niet gekenmerkt wordt als genocide, net als de Bengalen ten opzichte van de Pakistanen. Net als in Oost-Pakistan ontkenden Servische legerleiders alle geweld en met name verkrachting.²³¹ Het ICTY heeft echter gezorgd voor veroordeling van een aanzienlijk deel van hen.²³²

Tijdens de burgeroorlog in Bosnië werden tussen de twintigduizend en vijftigduizend vrouwen verkracht.²³³ In Bosnië werd verkrachting eveneens als een instrument van genocide gebruikt om het doel van de Serven te bereiken.²³⁴ Ook als het slachtoffer de misdaad overleeft staat deze volgens Inger Skjelsbaek in dienst van genocide, omdat het leven van vrouwen wordt verwoest: *'The Serbs, she said, left many raped women alive as psychological torture.'*²³⁵ Als de systematische wijze van het geweld ervoor heeft gezorgd dat een aanzienlijk gedeelte van de vrouwelijke bevolking leeft met 'psychological torture', heeft dit ontwrichtende effecten op de samenleving.

De Bosnische Serven maakten net als in Oost-Pakistan gebruik van 'verkrachtungskampen' om hun beleid systematisch te kunnen uitvoeren. Bezwangeren was volgens Lisa Sharlach een centraal punt in het beleid van de Bosnische Serven. In een van de interviews herinnert een slachtoffer zich de uitspraak: *'We're going to rape*

²³⁰ Husić e.a., *Research on the long-term consequences of war rape and coping strategies of survivors in Bosnia and Herzegovina*, 11.

²³¹ CNN, 'The Balkan Tragedy: Serbs Deny Committing Atrocities' (versie 18 juli 1995), <http://www.cnn.com/WORLD/Bosnia/updates/july95/7-18/index2.html> (2 oktober 2016).

²³² ICTY, 'Reliving the past', <http://www.icty.org/en/in-focus/crimes-sexual-violence/reliving-past> (6 september 2016).

²³³ Inger Skjelsbaek, 'Therapeutic Work With Victims of Sexual Violence in War and Postwar: A Discourse Analysis of Bosnian Experiences', *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 12 (2006) 2, 93-118, aldaar 94.

²³⁴ Elisabeth Bumiller, 'Crisis in the Balkans: Crimes; deny Rape or be hated: Kosovo victims' choice' (versie 22 juni 1999) <http://www.nytimes.com/1999/06/22/world/crisis-in-the-balkans-crimes-deny-rape-or-be-hated-kosovo-victims-choice.html> (2 oktober 2016).

²³⁵ Ibidem.

*your women, and they will give birth to Serbian children.*²³⁶ Omdat het conflict in Bosnië langer duurde dan dat in Oost-Pakistan, hielden de Bosnische Serven de moslimvrouwen gevangen totdat het te laat was voor een abortus: er zijn dus meer oorlogsbaby's geboren dan in Bangladesh.²³⁷ De Serven wisten volgens Skjelsbaek dat deze tactiek niet alleen zou zorgen voor etnische 'bloedvervuiling', maar ook de vernietiging van de fundering van de samenleving en het leven van de slachtoffers zou veroorzaken: *'The violated body of the Bosniak victim of sexual violence "belongs" to her ethnic group, and through these experiences the entire ethnic group is perceived as being attacked.*²³⁸

In de Bosnische moslimsamenleving heersten in grote mate vergelijkbare stigma's en taboes als in Oost-Pakistan. Skjelsbaek beschrijft: *'Rape is a humiliation of the entire family, and they do not perceive the raped women and girls to be innocent victims. The death of the family member deled by rape may seem the only way to restore the family's honor.'*²³⁹ In het onderzoek naar Oost-Pakistan is eerder beschreven dat de effecten van verkrachting groter zijn in een cultuur waar vrouwen worden gezien als de schuldigen en waar een 'gebruikte' vrouw niets meer is dan een schande voor haar familie. De effectiviteit van het beleid van de Serven was daarom groot onder de Bosnische moslims: *'Once more, Yugoslav soldiers used rape, and deliberate impregnation, as a particularly effective tactic of genocide against a community that stigmatizes its women and girls who have been raped.'*²⁴⁰ 'Deny rape or be hated', een *New York Times* krantenkop van de plaatselijke correspondentie Elisabeth Bumiller, illustreert dat de stigmatisering ook in Bosnië zorgde voor zwijgende vrouwen en de mannelijke ontkenning van het verleden.²⁴¹

In dit hoofdstuk is onderzocht hoe seksueel misbruik in Oost-Pakistan is ingezet als instrument van genocide, om deze inzet te vergelijken met de gender gerelateerde misdaden tijdens de Bosnische genocide. Daarnaast werd de impact van gender gerelateerd geweld op de slachtoffers en de samenleving vergeleken. De vergelijkingen overziend heeft dit hoofdstuk aangetoond dat de conflicten zowel wat betreft de inzet als de impact van gender gerelateerd geweld in grote mate vergelijkbaar zijn. Het volgende hoofdstuk zal uitwijzen hoe beide landen zijn omgegaan met de mogelijkheden voor gender gerelateerde transitional justice. Is specifieke transitional justice voor vrouwen vergelijkbaar ingezet, gezien de vergelijkbaarheid van de twee conflicten op het gebied van gender gerelateerde misdaden? En zo ja, heeft dit ook vergelijkbare effecten gehad op de slachtoffers?

²³⁶ Sharlach, 'Rape as genocide', 95.

²³⁷ Ibidem, 96-97.

²³⁸ Skjelsbaek, 'Therapeutic Work With Victims of Sexual Violence in War and Postwar', 105.

²³⁹ Ibidem, 98.

²⁴⁰ Ibidem.

²⁴¹ Bumiller, 'Crisis in the Balkans: Crimes; deny Rape or be hated: Kosovo victims' choice' (versie 22 juni 1999) <http://www.nytimes.com/1999/06/22/world/crisis-in-the-balkans-crimes-deny-rape-or-be-hated-kosovo-victims-choice.html> (2 oktober 2016).

Hoofdstuk 3: Vergelijking van de inzet en effecten van gender gerelateerde transitional justice in Bangladesh en Bosnië-Herzegovina

3.1 Retributive transitional justice

Retributive justice is zowel opgestart na het conflict in Bangladesh als na dat in Bosnië. Deze paragraaf onderzoekt eerst welke ontwikkelingen retributive justice in Bangladesh heeft doorgemaakt, om deze vervolgens te vergelijken met de retributive justice van het ICTY voor Bosnië. Onderzocht wordt of en hoe er specifiek aandacht werd besteed aan gerechtigheid voor gender gerelateerde misdaden in de processen van retributive justice.

3.1.1 Het International Crimes Tribunal in Bangladesh

In 1972 werd er na afloop van het onafhankelijkheidsconflict in Bangladesh voor gekozen om honderdduizenden oorlogsgevangenen vrij te laten, in de hoop dat Pakistan hetzelfde zou doen. De pogingen tot het bereiken van gerechtigheid van de nieuwe *Awami League* regering werden in de jaren zeventig al na enkele jaren gedwarsboemd door een nieuwe regimewisseling na een militaire coup door dissidenten uit de legertop. Pas in 2008 wist *Awami League* de verkiezingen in Bangladesh te herwinnen, hoofdzakelijk door de belofte de 'nationale verraders' te zullen vervolgen.²⁴² Uit deze uitslag bleek onder meer dat er in Bangladesh vijfenveertig jaar na de oorlog nog veel behoefte was aan transitional justice, aldus de *Awami League* regering zelf: '*The present government of Bangladesh came to power with an overwhelming majority who supported their declared manifesto of bringing an end to the impunity so long enjoyed by the perpetrators of war crime, genocide and crimes against humanity and no democratic government could ignore such a demand.*'²⁴³ De strafrechtelijke vervolging van nationale oorlogsmisdadigers stond sinds de verkiezingen van 2008 dus weer hoog op de agenda in Bangladesh.

Het *International Crimes Tribunal* (ICT) in Dhaka is een '*domestic judicial mechanism*' dat na de eerste onvruchtbare pogingen in de jaren zeventig, op 25 maart 2010 opnieuw in werking werd gesteld door *Awami League*, dezelfde partij die in 1971 had gezorgd voor de onafhankelijkheid van Pakistan. Het mandaat dat werd toegekend aan het nationale tribunaal stelt dat zowel individuen als organisaties kunnen worden vervolgd voor misdaden die staan omschreven in het statuut en die gepleegd zijn op het grondgebied van Bangladesh. Het doel van het tribunaal luidt: '*[P]rovide for the detention, prosecution and punishment of persons responsible for committing genocide, crimes against humanity, war crimes and other crimes*

²⁴² South Asians for Human Rights, 'A Man & History on Trial : The case of David Bergman' (versie 14 oktober 2014), <http://www.southasianrights.org/?p=7245> (3 november 2016).

²⁴³ Ministry of Foreign Affairs, Government of the People's Republic of Bangladesh, 'Bangladesh refutes claims of unfairness against ICT-BD verdicts' (versie 26 november 2015), <http://www.mofa.gov.bd/media/bangladesh-refutes-claims-unfairness-against-ict-bd-verdicts> (29 november 2016).

*under international law.*²⁴⁴ Hierbij houdt het tribunaal naar eigen zeggen *'the national needs such as, the long denial of justice to the victims of the atrocities committed during 1971 independence war and the nation as a whole'* in ogenschouw.²⁴⁵

Sinds de instelling van het ICT is er internationale aandacht voor de onafhankelijkheidsoorlog van 1971. Behalve de erkenning dat het ICT probeert te werken aan het bevredigen van de behoefte aan aansprakelijkheid, gerechtigheid en verzoening, is er volgens Geert-Jan Knoops echter voornamelijk negatieve kritiek op de rechtspraak en mensenrechtensituatie in Bangladesh.²⁴⁶ Mensenrechtenorganisaties, activisten, tribunalen, rechtbanken en overheden spraken de afgelopen jaren ernstige zorgen uit over de werkwijze van het ICT. Zo benadrukte het Europees Parlement de doodstraf onder alle omstandigheden te veroordelen en zaken als *'intimidation, harassment and forced disappearance of witnesses, as well as evidence of illicit cooperation between judges, prosecutors and the government'* te betreuren.²⁴⁷ Amnesty International wijst erop dat het ICT grove mensenrechtenschendingen begaat door het overgrote deel van de veroordeelden na een oneerlijk proces de doodstraf dan wel een levenslange gevangenisstraf op te leggen en betwijfelt of het tribunaal op deze manier gerechtigheid voor slachtoffers brengt.²⁴⁸ Volgens het *International Center for Transitional Justice* (ICTJ) zijn de processen *'highly politically charged'* en *'real concerns about the fairness and independence of the process cannot be brushed aside'*.²⁴⁹ Het ICT, aangesteld door leiders van *Awami League*, vervolgt volgens het ICTJ slechts *'a small number of key political figures from the Jamaat-e-Islami and Bangladesh Nationalist Party'*²⁵⁰—partijen die samen met de Pakistanen tegen de onafhankelijkheid vochten—terwijl de Bengalen zelf ook oorlogsmisdaden hebben gepleegd. Het tribunaal heeft geen mandaat om Pakistanen te vervolgen. Tevens veroordeelt het ICTJ de huidige processen in Bangladesh door de retroactiviteit, het gebrek aan transparantie, onafhankelijkheid en verdediging en het gebruik van de doodstraf.²⁵¹ De mensenrechtencommissie van de VN (OHCHR) heeft herhaaldelijk verontrusting geuit over *'serious violations of fair trial'*.²⁵² Deze greep uit de talloze internationale veroordelingen demonstreert dat het tribunaal internationaal geen legitimiteit heeft. Het ICT reageert als volgt op de internationale kritiek: *'This tribunal is not an international war crimes tribunal, this is a*

²⁴⁴ International Crimes Tribunal, 'International Crimes Tribunal-2, Bangladesh', <http://www.ict-bd.org/ict2/> (3 november 2016).

²⁴⁵ Ibidem.

²⁴⁶ Geert-Jan A. Knoops, *An Introduction to the Law of International Criminal Tribunals: A Comparative Study. Second Revised Edition* (Leiden 2014) 338.

²⁴⁷ Europees Parlement, 'European Parliament resolution of 14 March 2013 on the situation in Bangladesh(2013/2561(RSP))' (versie 14 maart 2013), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52013IP0100> (25 november 2016).

²⁴⁸ Amnesty International, 'Bangladesh: Nizami execution will not deliver justice' (versie 10 mei 2016), <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/05/bangladesh-nizami-execution-will-not-deliver-justice/> (25 november 2016).

²⁴⁹ ICTJ, 'Bangladesh: ICTJ Calls for International Monitoring of ICT Proceedings' (versie 28 februari 2014), <https://www.ictj.org/news/bangladesh-ictj-calls-international-monitoring-ict-proceedings> (28 september 2016).

²⁵⁰ ICTJ, 'ICTJ Voices Concern Over Bangladesh Capital Punishment' (versie 10 december 2016), <https://www.ictj.org/news/ictj-voices-concern-over-bangladesh-capital-punishment> (28 september 2016).

²⁵¹ ICTJ, 'ICTJ Concerned by Retroactive Sentencing in Bangladesh Genocide Trial' (versie 19 september 2016), <https://www.ictj.org/news/ictj-concerned-retroactive-sentencing-bangladesh-genocide-trial> (28 september 2016).

²⁵² United Nations – Office of the High Commissioner for Human Rights, 'UN rights experts urge Bangladesh to halt the execution of opposition party leader Muhammad Kamaruzzaman' (versie 6 november 2014), <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=15260&LangID=E#sthash.8cQ2kJPg.dpuf> (18 november 2016).

domestic tribunal.²⁵³ Internationale bemoeienis voor transitional justice wordt duidelijk niet op prijs gesteld, concludeert Knoops over het ICT.²⁵⁴

Een voorbeeld van weerstand van het ICT tegen meningen uit de internationale gemeenschap is dat van David Bergman, een journalist en mensenrechtenactivist die kritiek uitte op de werkprocessen van het tribunaal en bovendien het bewijsmateriaal in twijfel trok. Hij stelde in meerdere artikelen voor onder andere *The Daily Telegraph*²⁵⁵ en *Al Jazeera*²⁵⁶ dat drie miljoen slachtoffers, het aantal volgens de *Awami League*-regering, mogelijk ernstig is overdreven, waarop hij door het tribunaal werd aangeklaagd en veroordeeld omdat zijn uitspraken *'the feelings of the nation'* pijn zouden doen.²⁵⁷ De *'silencing critics'* praktijken²⁵⁸ van het ICT en de Bengaalse regering worden volgens de NGO *Ain O Salish Kendra* en Surabhi Chopra ondersteund door het mandaat van het tribunaal, waarin staat dat eenieder die *'obstructs or abuses its process or disobeys any of its orders or directions, or does anything which tends to prejudice the case of a party before it, or tends to bring it or any of its members into hatred or contempt, or does anything which constitutes contempt of the Tribunal'*²⁵⁹ zal worden vervolgd. Naast David Bergman als individu zijn ook *Human Rights Watch* en het tijdschrift *The Economist* hiervoor aangeklaagd door het ICT.²⁶⁰

Critici verwachten dat gerechtigheid op de *'verkeerde manier'* de politieke instabiliteit alleen maar zal vergroten: *'It may bring justice to many but at the cost of throwing Bangladesh into further political instability.'*²⁶¹ Zij zien Bangladesh als een internationaal voorbeeld van *'how not to do a war crimes tribunal'*.²⁶² *Awami League* gebruikt het tribunaal volgens *The Economist* als een gelegaliseerd instrument *'to pursue rivals and enemies'*²⁶³ dat volgens het ICTJ in geen geval zal leiden tot politieke stabiliteit en vooruitgang voor de samenleving in Bangladesh: *'If criminal trials are believed to be little more than political instruments they defeat the solemn and noble purpose for which they are meant to be used. They undermine rather than restore the goal of trust.'*²⁶⁴

²⁵³ International Crimes Tribunal, 'International Crimes Tribunal-2, Bangladesh', <http://www.ict-bd.org/ict2/> (3 november 2016).

²⁵⁴ Knoops, *An Introduction to the Law of International Criminal Tribunals: A Comparative Study*, 341.

²⁵⁵ The Telegraph, 'Bangladesh to decide British journalist's contempt case' (versie 1 december 2016), <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/bangladesh/11265854/Bangladesh-to-decide-British-journalists-contempt-case.html> (3 november 2016).

²⁵⁶ Al Jazeera, 'David Bergman: Top Stories', <http://www.aljazeera.com/profile/david-bergman.html> (3 november 2016).

²⁵⁷ The Guardian, 'Bangladesh court convicts British journalist for doubting war death toll' (versie 2 december 2014) <https://www.theguardian.com/world/2014/dec/02/bangladesh-convicts-british-journalist-david-bergman> (5 november 2016).

²⁵⁸ Ain o Salish Kendra, 'Annual report 2015 - Bangladesh: Failing to fulfil its commitments' (versie 2015), <http://www.askbd.org/ask/2015/08/31/bangladesh-failing-fulfil-commitments/> (29 oktober 2016).

²⁵⁹ Surabhi Chopra, 'The International Crimes Tribunal in Bangladesh: silencing fair comment', in: *Journal of Genocide Research* 17 (2015) 2, 211–220, aldaar 214.

²⁶⁰ Ibidem, 216.

²⁶¹ Zia Hassan, 'How not to do a war crimes tribunal: the case of Bangladesh' (versie 25 december 2013), <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/12/how-not-do-war-crimes-tribunal-case-bangladesh-2013122373431816467.html> (8 september 2016).

²⁶² Ibidem.

²⁶³ The Economist, 'War crimes and misdemeanours: Justice, reconciliation—or score-settling?' (versie 24 maart 2011), <http://www.economist.com/node/18446875> (8 september 2016).

²⁶⁴ ICTJ, 'Bangladesh: ICTJ calls for international monitoring of ICT proceedings', (versie 28 februari 2014), <https://www.ictj.org/news/bangladesh-ictj-calls-international-monitoring-ict-proceedings> (4 september 2016).

De meeste Bengalen zijn echter aanhangers van *Awami League* en zeggen blij te zijn dat het recht na ruim veertig jaar van straffeloosheid toch zegeviert. Ook de Bengaalse Farzana Shahnaz Majid, een internationaal bekende activiste voor gendergelijkheid, zegt: *'The ICT is a bold initiative. It is doing good work, especially for those whose kin were killed or raped in the liberation war. Countless families have been waiting more than 42 years for justice.'*²⁶⁵ Vrouwen zeggen volgens Shahnaz Majid ook veel waarde te hechten aan de berechting van oorlogsmisdadigers door het ICT.²⁶⁶

'Facilitating rape' is officieel onderdeel van het statuut, maar volgens het Bengaalse *Women Under Siege*-project hebben gender gerelateerde misdaden tot nu toe hooguit een ondergeschikte rol gespeeld in de voorgekomen zaken van het tribunaal.²⁶⁷ *UN Women* kaartte eveneens aan dat transitional justice voor vrouwen in Bangladesh momenteel niet effectief is: *'For many women, peace ushers in neither security nor justice.'*²⁶⁸ De soldaten die zich persoonlijk schuldig hebben gemaakt aan de uitvoering van het verkrachtingsbeleid blijven onbestraft, omdat tribunaal zich richt op de vervolging van een klein aantal leiders uit de politieke en militaire top.²⁶⁹ Bovendien vervolgt het tribunaal alleen nationaal, terwijl de soldaten van het Pakistaanse leger in Pakistan wonen. De verkrachters van de vrouwen van minderheden zoals de Bihari zijn vaak wel Bengalen, maar zij worden volgens Knoops door de *Awami League* gezien als nationale helden en daarom juist niet vervolgt.²⁷⁰

Human Rights Watch heeft na de moord op een getuige ernstige zorgen geuit over de bescherming en begeleiding van de kleine groep getuigen die een verklaring af durven te leggen voor het ICT: *'[W]itnesses have every reason to fear reprisals and therefore refuse to testify (...) authorities should urgently set up an effective mechanism to protect witnesses.'*²⁷¹ In het eerste hoofdstuk werd getuigebescherming bij oorlogstribunalen al door diverse wetenschappers benadrukt als een cruciale maatregel in retributive justice. Het ICT is een voorbeeld van een tribunaal dat het belang hiervan in de praktijk bewijst.

Sociaal-antropologe Nayanika Mookherjee volgde drie Bengaalse vrouwen uit plattelandsdorpen die getuigenissen over seksueel geweld in 1971 hebben afgelegd. Mookherjee kwam na haar veldwerk tot de conclusie dat de stigma's op het platteland onveranderd zijn gebleven en dat praten over gender gerelateerde misdaden uit den boze is. De drie vrouwen werden na hun getuigenissen met herkenbare foto's op de voorpagina van nationale en regionale kranten gezet. De vrouwen vertelden regelmatig bedreigd en gekleineerd te worden: *'[B]ecause of this publicity I would have no place in behest [heaven]*

²⁶⁵ Sudha Ramachandran, 'Flawed Justice in Bangladesh' (versie 31 oktober 2013), <http://thediplomat.com/2013/10/flawed-justice-in-bangladesh/?allpages=yes> (8 september 2016).

²⁶⁶ Ibidem.

²⁶⁷ Women Under Siege, 'Conflict Profiles: Bangladesh' (versie 8 februari 2012), <http://www.womenundersiegeproject.org/conflicts/profile/Bangladesh> (1 december 2016).

²⁶⁸ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 1.

²⁶⁹ Ibidem, 2.

²⁷⁰ Knoops, *An Introduction to the Law of International Criminal Tribunals: A Comparative Study*, 343.

²⁷¹ Human Rights Watch, 'Bangladesh: Investigate Killing of Witness' (23 december 2013), <https://www.hrw.org/news/2013/12/23/bangladesh-investigate-killing-witness> (1 december 2016).

*and go to dojok [hell].*²⁷² Schaamte en taboe zijn zeker op het platteland nog steeds sterk aanwezig: *'Scorn provides the framework within which the memory of rape exists in Bangladesh.*²⁷³ Dit soort bekende voorbeelden zorgen er uiteraard voor dat vrouwen huiverig zijn om hun getuigenissen af te leggen, waardoor gender gerelateerde misdaden volgens het *Women Under Siege*-project naar alle waarschijnlijkheid een ondergeschikte rol zullen blijven spelen.²⁷⁴ Bina D'Costa en Sara Hossain bevestigen dat er in 2010, toen het ICT net in werking was, geen documentatie beschikbaar was op basis waarvan het ICT seksueel geweld tegen vrouwen had kunnen bestraffen. De stemmen van vrouwen waren *'absent both from contemporaneous documents, and from later demands for justice and accountability'*.²⁷⁵

3.1.2 Het International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia

Het ICTY werd tijdens de Bosnische Burgeroorlog opgericht op 25 mei 1993 door resolutie 827 van de VN Veiligheidsraad.²⁷⁶ Het mandaat van het ad hoc tribunaal geldt voor de berechting van individuen en is *'to bring to justice those responsible for serious violations of international humanitarian law committed in the former Yugoslavia since 1991 and thus contribute to the restoration and maintenance of peace in the region.'*²⁷⁷ Zoals in het eerste hoofdstuk al werd beschreven voorziet het statuut van het ICTY in expliciete formuleringen op basis waarvan gender gerelateerde misdaden kunnen worden vervolgd.

In de praktijk bleek de berechting van gender gerelateerde misdaden in Bosnië ook voor het ICTY gevoelig te liggen. Er zijn getuigen die door herleving van het trauma weer een stap terug moesten doen op hun weg naar herstel. Getuige 087 sprak in de Kunarac-zaak bijvoorbeeld: *'I simply cannot think about these things because I was exposed to so much torture. (...) I think that I'm once again at a point where I find it difficult to explain.'*²⁷⁸ Het effect van getuigen voor het tribunaal op de psychische verwerking van oorlogstrauma door seksueel misbruik kan volgens het ICTY echter ook zeer positief zijn: *'I've had letters from their medical practitioners saying it was a "groundbreaking moment in their life" and that their psychological and physical health has improved with their testimony.'*²⁷⁹ Er zijn hierin dus verschillen tussen getuigen. Sommigen willen graag praten en zijn blij met het platform dat het ICTY daarvoor biedt. Deze getuigen *'feel recognized and important or even relieved*

²⁷² Nayanika Mookherjee, 'Remembering to Forget: Public Secrecy and Memory of Sexual Violence in the Bangladesh War of 1971', *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 12 (2006) 2, 433-450, aldaar 438.

²⁷³ Ibidem, 445.

²⁷⁴ Women Under Siege, 'Conflict Profiles: Bangladesh' (versie 8 februari 2012), <http://www.womenundersiegeproject.org/conflicts/profile/Bangladesh> (1 december 2016).

²⁷⁵ D'Costa en Hussain, 'Redress for sexual violence before the International Crimes Tribunal in Bangladesh', 333.

²⁷⁶ ICTY, 'The Tribunal: Establishment', <http://www.icty.org/en/about/tribunal/establishment> (28 augustus 2016).

²⁷⁷ ICTY, 'Mandate and Crimes under ICTY Jurisdiction', <http://www.icty.org/en/about/tribunal/mandate-and-crimes-under-icty-jurisdiction> (28 augustus 2016).

²⁷⁸ ICTY, 'Echoes of testimonies: a pilot study into the long-term impact of bearing witness before the ICTY' (versie juni 2016), http://www.icty.org/x/file/About/Registry/Witnesses/Echoes-Exec-Summary_EN.pdf (27 september 2016).

²⁷⁹ ICTY, 'Echoes of testimonies: a pilot study into the long-term impact of bearing witness before the ICTY' (versie juni 2016), http://www.icty.org/x/file/About/Registry/Witnesses/Echoes-Exec-Summary_EN.pdf (27 september 2016).

afterwards', terwijl anderen aarzelen of weigeren te praten *'since sharing their story recalls a lot of traumatizing memories'*.²⁸⁰

Vrouwen die willen vertellen geloven vaker dat hun verhalen een verschil kunnen maken. Slachtoffers die weigeren te spreken zijn vaker bang om 'onnodig risico te lopen' en blijven daarom zwijgen.²⁸¹ Deze tweede slachtoffergroep lijkt op de slachtoffers in Bangladesh, waar vrouwen meer dan veertig jaar geen enkel platform hebben gehad om te praten over gender gerelateerd geweld tijdens de oorlog, zelfs als ze dat wel hadden gewild. Na vijfenveerig jaar zwijgen hebben veel Bengaalse slachtoffers de hoop dat hun getuigenis een verschil kan maken opgegeven. In 2011 ondervond Yasmin Saikia tijdens het afnemen van interviews voor haar *oral history*-studie dat *'Birangonas were rarely allowed to speak for themselves.'*²⁸²

In Bosnië werden lagere rangen soldaten net als in Bangladesh niet meteen berecht, waardoor daders en slachtoffers bijvoorbeeld in hetzelfde dorp bleven wonen. Volgens een evaluatieonderzoek onder vrouwelijke getuigen voor het ICTY resulteerde dit in traumatiserende ervaringen: *'Survivors described situations where they encountered their perpetrators in their daily lives which, from a trauma psychological view-point, constitutes an extremely destructive experience of retraumatisation and actually complicates or even disables the survivors' paths towards healing and stability. From a justice perspective, it ridicules a state's and society's commitment to protect victims of war crimes.'*²⁸³ Door herhaaldelijk dit soort situaties mee te maken hadden vrouwen meer moeite met traumaverwerking en verloren zij in sommige gevallen de hoop op persoonlijke gerechtigheid, hoewel daar in de vorm van het ICTY en de nationale oorlogsrechtbank in Sarajevo wel veel meer aandacht aan werd geschonken dan in Bangladesh.

Het was door dit soort situaties ook van groot belang voor het succes van het tribunaal dat de getuigen psychische begeleiding en strenge beveiliging kregen, iets wat het ICT in Bangladesh niet voldoende biedt: *'The VWS [Victim and Witnesses Section] has developed a groundbreaking model in the international legal environment for the provision of 24/7 practical and psycho-social support to witnesses before, during and after their testimony.'*²⁸⁴ Het Joegoslavië-tribunaal heeft door betrokkenheid in de regio en een *outreach*-beleid meer dan vierduizend getuigen kunnen horen. De slachtoffers van seksueel geweld blijken de kwetsbaarste en meest risicovolle groep getuigen te zijn: *'They may fear intimidation or reprisals. (...) For these people, the act of testifying is an extremely courageous one.'*²⁸⁵

²⁸⁰ De Feyter, Parmentier, Bossuyt en Lemmens, *Out of the Ashes*, 109.

²⁸¹ *Ibidem*, 110.

²⁸² Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 58.

²⁸³ ICTY, 'Echoes of testimonies: a pilot study into the long-term impact of bearing witness before the ICTY' (versie juni 2016), http://www.icty.org/x/file/About/Registry/Witnesses/Echoes-Exec-Summary_EN.pdf (27 september 2016).

²⁸⁴ ICTY, 'Reliving the past', <http://www.icty.org/en/in-focus/crimes-sexual-violence/reliving-past> (25 september 2016).

²⁸⁵ ICTY, 'Echoes of testimonies: a pilot study into the long-term impact of bearing witness before the ICTY' (versie juni 2016), http://www.icty.org/x/file/About/Registry/Witnesses/Echoes-Exec-Summary_EN.pdf (27 september 2016).

De slachtoffers van gender gerelateerde misdaden hadden uiteenlopende beweegredenen om hun ervaringen toch te delen. De meest genoemde beweegredenen voor de keuze te getuigen voor het tribunaal waren preventie van seksueel geweld in andere conflicten; de kans te spreken voor de doden en de slachtoffers die zich niet kunnen of durven uitdrukken; de waarheid publiekelijk vertellen; de hulp die ze van het ICTY ontvingen bij het verwerken van trauma; confrontatie met de dader en uiteraard gerechtigheid.²⁸⁶ De vrouwen hoopten volgens Teresa Godwin Phelps vooral '*public acknowledgement of the crimes that were committed against them*' te kunnen krijgen. De getuigen die Godwin Phelps achteraf interviewde omschreven het ICTY als een '*environment free of intimidation and humiliation, and protection from stigma and reprisals*'.²⁸⁷ Bovendien vonden de slachtoffers het belangrijk dat zij op een waardige manier werden opgenomen in de geschiedenis door te getuigen voor het ICTY.²⁸⁸

Het ICTY liet in een studie uitvoeren onder de vrouwelijke getuigen die verklaringen hebben afgelegd voor gender gerelateerde misdaden. *Echoes of Testimonies* werd in juni 2016 uitgebracht en bewijst dat het doel van de *Victim and Witnesses Section* voor het grootste deel van de vrouwelijke getuigen is bereikt: '*These findings suggest that when witnesses recall testifying, they perceive their experience as more of a positive experience than a re-traumatization*'.²⁸⁹

Een kritiekpunt over de berechting van gender gerelateerde misdaden bij het ICTY stelt dat het tribunaal, net als het ICT in Bangladesh, niet de directe daders terechtstelt. '*The man who raped me was not Milošević*'²⁹⁰, is een bekende en demonstratieve uitroep van een getuige voor het ICTY. Daarnaast stelt David Taylor dat ieder internationaal tribunaal moet zorgen dat er een sterk *outreach*-beleid gehanteerd wordt om te voorkomen dat uitkomsten van processen 'beperkt blijven tot de rechtzaal'.²⁹¹

²⁸⁶ ICTY, 'Echoes of testimonies: a pilot study into the long-term impact of bearing witness before the ICTY' (versie juni 2016), http://www.icty.org/x/file/About/Registry/Witnesses/Echoes-Exec-Summary_EN.pdf (27 september 2016).

²⁸⁷ Godwin Phelps, 'The Symbolic and Communicative Function of International Criminal Tribunals', 183.

²⁸⁸ Ibidem, 183.

²⁸⁹ ICTY, 'Echoes of testimonies: a pilot study into the long-term impact of bearing witness before the ICTY' (versie juni 2016), http://www.icty.org/x/file/About/Registry/Witnesses/Echoes-Exec-Summary_EN.pdf (27 september 2016).

²⁹⁰ Taylor, 'Beyond the Courtroom: The objectives and experience of international trials at the grassroots', 11.

²⁹¹ Ibidem, 15.

3.2 Restorative transitional justice

*'No response can ever be adequate after mass atrocity,
[but] silence is also an unacceptable offense.'*²⁹²

-Martha Minow (1998)

3.2.1 Waarheidscommissies

In Bangladesh is geen waarheids- of verzoeningscommissie aangesteld om 'de waarheid' over het conflict in 1971 op een onafhankelijke manier te achterhalen. De chaotische situatie en veelvoud aan daders tijdens het conflict maakt dat sommige vrouwen vandaag de dag nog steeds niet weten door wie en waarom zij zo zijn behandeld. Deze situatie zorgt er in combinatie met culturele stigma's en een politiek beleid voor dat vrouwen decennia lang hebben moeten zwijgen over wat hen is aangedaan in de oorlog. Het stiltebeleid en het gebrek aan een platform in Bangladesh is in de vorige paragraaf al aangehaald, omdat retributive justice hier voor vrouwen geen verandering in brengt; een waarheidscommissie doet dit dus ook niet. Saikia wijst erop dat dit het herstel van Bengaalse vrouwen belemmert: '(...) *women cannot find voice to reconcile and heal.*'²⁹³

De reden dat vrouwen het zwijgen wordt opgelegd door het politieke beleid van de *Awami League* regering is ongecompliceerd: *'Rape was not happenstance but a carefully plotted strategy executed by all groups of perpetrators who were known to the women. Women's enemies were all around and within. The postliberation Bangladesh government, however, refused to admit women's testimonies for fear of exposing that Bengali men, alongside Pakistani soldiers, had been the perpetrators.'*²⁹⁴ *Ain o Salish Kendra*, een Bengaalse NGO die zich inzet voor vrouwenrechten, betreurt eveneens dat Bengaalse vrouwen door het politieke 'silencing critics-beleid' geen enkel platform hebben om te praten over de herinneringen aan en de impact van de gebeurtenissen in 1971: niet in familiesfeer, niet met hulpverleners en zeker niet in het openbaar.²⁹⁵

De verschillende versies van de waarheid zijn tegenwoordig diepgeworteld in sociale, culturele en politieke structuren. Door een vernietigingsbeleid was er zo weinig documentatie van de oorlog bewaard gebleven dat de *Awami League*-regering van het onafhankelijke Bangladesh een nieuw geschiedenisverhaal kon verspreiden waar de gender gerelateerde misdaden simpelweg geen onderdeel van uitmaken. Alle Pakistanen werden neergezet als oorlogsmisdadigers tegenover de Bengalen als de oorlogshelden van de onafhankelijkheid. Uit een interview met een oorlogsveteraan blijkt dat deze '*policy of active national forgetting*'²⁹⁶ met betrekking tot de verkrachtingen bewust op de geschiedenis wordt toegepast: '*This is not*

²⁹² Taylor, 'Beyond the Courtroom: The objectives and experience of international trials at the grassroots', 13.

²⁹³ Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 8.

²⁹⁴ Ibidem, 72.

²⁹⁵ Georgetown University: Berkley Center for Religion, Peace and World Affairs, 'A Discussion with Sultana Kamal, Executive Director of Ain o Salish Kendra, Bangladesh' (versie 7 april 2015), <https://berkeleycenter.georgetown.edu/interviews/a-discussion-with-sultana-kamal-executive-director-of-ain-o-salish-kendra-bangladesh>.

²⁹⁶ Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 73.

*a subject of history. The kind of history that should be written about the war is the glorious victory of the Bangladeshis against the Pakistanis. Rape happened in the war. But that is not something to tell our future generation.*²⁹⁷ Media en politiek zorgen ervoor dat de meeste Bengalen heilig geloven in deze versie van de geschiedenis, temeer omdat er decennia lang geen objectief verhaal tegenover heeft gestaan.

Volgens verschillende onderzoekers, waaronder Erin Daly en Jasna Dragovic-Soso, is het aannemelijk dat een nationale waarheidscommissie in verband gebracht wordt met de agenda van de politieke machtshebbers. Gezien de bekende kritiek op het ICT is deze constatering precies wat de legitimiteit van een nationale Bengaalse waarheidscommissie in de weg zou kunnen staan. Indien er ooit nog een waarheidscommissie ingesteld zou worden in Bangladesh is het van groot belang voor het effect op de samenleving dat de '*hierarchy of men's truth and women's silence*' wordt doorbroken.²⁹⁸ Het zwijgen van vrouwen heeft in Bangladesh al gezorgd voor '*serious gaps in the collective memory*'.²⁹⁹ Tegenwoordig wordt onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek naar de oorlog in Bangladesh nog altijd sterk ontmoedigd, waardoor deze episode uit de geschiedenis relatief onbekend is gebleven. Bij gebrek aan betrouwbare documenten is *oral history* de enige manier om het verleden te kunnen achterhalen.³⁰⁰ Yasmin Saikia wil met haar onderzoek de mechanismen die door de staat en de samenleving zijn ingezet om de vrouwen tot zwijgen te dwingen doorbreken door hen een platform te bieden.³⁰¹ '*The histories of victims, the women of East Pakistan (...) are carefully suppressed and cautiously silenced. Although the rape of women in 1971 is considered one of the most intense cases of brutalization of women in twentieth-century wars, there is no history of this. Scholars (...) international gender studies have overlooked and forgotten 1971.*'³⁰²

In Bosnië is wel herhaaldelijk geprobeerd de waarheid over het conflict in het gebied te laten onderzoeken door een onafhankelijke commissie, maar door verschillende factoren is dit uiteindelijk nooit gebeurd.³⁰³ Jasna Dragovic-Soso heeft recentelijk onderzocht wat precies de redenen zijn voor het falen van de pogingen van Bosnische waarheidscommissies. Haar conclusies komen grotendeels overeen met de problemen of moeilijkheden waar waarheidscommissies tegenaan kunnen lopen, zoals besproken in het eerste hoofdstuk. In Bosnië heeft de internationale gemeenschap –in tegenstelling tot in Bangladesh—veel invloed gehad op de transitional justice; zo ook op de aanstelling van een waarheidscommissie. Om bekende legitimiteitsproblemen van internationale waarheidscommissies te voorkomen werden er lokale spelers betrokken, maar toch bleven de projecten volledig afhankelijk van de

²⁹⁷ Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 79.

²⁹⁸ *Ibidem*, 7.

²⁹⁹ *Ibidem*, 8.

³⁰⁰ *Ibidem*, 16.

³⁰¹ *Ibidem*, 64.

³⁰² *Ibidem*, 67.

³⁰³ Dragovic-Soso, 'History of a failure', 297.

'international promoters'. Gerelateerd aan dit punt was het de weerstand van het ICTY die de grootste invloed had op het falen van waarheidscommissies in Bosnië, omdat de twee mechanismen beide inherent afhankelijk zouden zijn van de beperkt aanwezige externe fondsen.³⁰⁴ Bovendien was het ICTY bang dat een waarheidscommissie in de praktijk overlappende werkzaamheden zou verrichten, ondanks de complementaire mandaten van waarheidscommissies en tribunalen. Naast Bosnië is het ook in Sierra Leone en Timor-Leste voorgekomen dat een tribunaal en een waarheidscommissie bang waren om elkaar voor de voeten te lopen.

Het Bosnische voorbeeld bevestigt volgens Dragovic-Soso –zoals besproken in het eerste hoofdstuk— dat waarheidscommissies politieke projecten zijn en dat de '*chances of success for such an initiative are low, regardless of international engagement*', wanneer het politieke draagvlak nationaal tekort schiet. Gelieerd aan het punt over de politieke agenda's achter een waarheidscommissie, is in Bosnië een gebrek aan vertrouwen in elke vorm van politieke instituties en een angst voor '*large-scale official projects*'.³⁰⁵ De Bosnische bevolking was bang dat een waarheidscommissie individuele ervaringen en persoonlijk verdriet teniet zou doen door een '*narrative of reconciliation at the expense of justice and institutional reform*'.³⁰⁶ In de ogen van de Bosnische bevolking zijn internationale actoren –waaronder sommige internationale NGO's— volgens Dragovic-Soso geen externen, maar juist integraal onderdeel van het proces en daarmee ook doelwit van hun weerstand hiertegen. Dragovic-Soso drukt uit dat sommige internationale actoren met een eigen agenda werken: '*[They are] seeking to create preferences and determine outcomes in line with their own interests and ideas*'.³⁰⁷ Deze eigen agenda van de internationale gemeenschap over de opzet en uitkomsten van waarheidscommissies is daarom niet altijd effectief voor '*those who suffered the most*'.³⁰⁸

Zoals in het eerste hoofdstuk werd besproken is het bijdragen aan een gevoel van gerechtigheid en herstel voor vrouwen door middel van een waarheidscommissie goed mogelijk. In Bangladesh en Bosnië heeft dit mechanisme hier echter niet in kunnen slagen.³⁰⁹

3.2.2 Institutionele hervormingen

In 2009, toen *Awami League* weer aan de macht was, startte de regering het beleid '*Vision 2021*' om geweld tegen vrouwen te stoppen: gendergelijkheid werd grondwettelijk vastgelegd. *Ain o Salish Kendra (ASK)*, een Bengaalse mensenrechtenorganisatie die zich vooral richt op de veiligheid en rechten van vrouwen en kinderen, concludeert na onderzoek naar de institutionele verbeteringen op het gebied van gender gerelateerd geweld dat deze grondwet in de praktijk niets tegen genderdiscriminatie kan doen: '*In private life, in marriage, in divorce, in*

³⁰⁴ Dragovic-Soso, 'History of a failure', 296.

³⁰⁵ Ibidem, 297.

³⁰⁶ Ibidem, 298.

³⁰⁷ Ibidem.

³⁰⁸ Ibidem, 296.

³⁰⁹ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 21.

*guardianship and custody of children, in inheritance, there is discrimination against women, and that is legal.*³¹⁰ De organisatie benadrukt de huidige situatie voor vrouwen in Bangladesh zorgelijk te vinden: *'Violence against women through stalking, torture for dowry, physical torture, acid violence, rape and killings, violence on domestic workers, women and children trafficking, early marriage and Fatwa [religious] related violence remain of concern.*³¹¹ Ondanks dat de legale leeftijdsgrens om te trouwen in Bangladesh op 18 jaar ligt, trouwt volgens organisaties zoals Terre des Hommes en PLAN nog steeds 52% van de meisjes voordat zij deze leeftijd hebben bereikt.³¹² Zowel internationale als lokale organisaties proberen zich in te zetten voor de rechten en de gezondheid van vrouwen en kinderen, door bijvoorbeeld crisisopvang te bieden aan mishandelde vrouwen en kinderen in de landelijke gebieden van Bangladesh.³¹³

Zeer recentelijk heeft Bangladesh echter gezorgd voor grove belemmeringen voor het werkklimaat van NGO's. De regering nam op 13 oktober 2016 een wet aan die toestaat dat de staat alle activiteiten controleert en beoordeelt, wat volgens *Human Rights Watch* benauwend werkt voor de *'freedom of expression and other rights'*.³¹⁴ Zeker in vergelijking met Bosnië is het opvallend hoe weinig NGO-projecten er na de onafhankelijkheidsoorlog in Bangladesh actief werden. De schaarse medische noodhulp ging naar vluchtelingen in India of naar de soldaten. Fysieke of psychische begeleiding voor de slachtoffers van gender gerelateerde misdaden werd niet aangeboden. Tegenwoordig zijn in de projecten van verschillende NGO's die gender gerelateerd werk verrichten in Bangladesh geen specifieke vermeldingen te vinden naar oorlogstrauma's of seksueel misbruik tijdens de oorlog in 1971. Onderwerpen waar wel internationale aandacht voor is met betrekking tot Bangladesh zijn –naast natuur en klimaat– de kansen en rechten van vrouwen en kinderen. Bekende NGO's op dit gebied zijn bijvoorbeeld PLAN³¹⁵ en Cordaid³¹⁶. Voor slachtoffers van gender gerelateerd geweld in 1971 kunnen er nog grote verbeteringen gemaakt worden in restorative justice, maar door politieke belemmeringen zoals de nieuwe NGO-wet wordt het opzetten van projecten steeds moeilijker. *Human Rights Watch* reageerde op het nieuws over de nieuwe wet: *'The government claims it is committed*

³¹⁰ Georgetown University: Berkley Center for Religion, Peace and World Affairs, 'A Discussion with Sultana Kamal, Executive Director of Ain o Salish Kendra, Bangladesh' (versie 7 april 2015), <https://berkeleycenter.georgetown.edu/interviews/a-discussion-with-sultana-kamal-executive-director-of-ain-o-salish-kendra-bangladesh> (28 november 2016).

³¹¹ Ain o Salish Kendra, 'Annual report 2015 - Bangladesh: Failing to fulfil its commitments' (versie 2015), <http://www.askbd.org/ask/2015/08/31/bangladesh-failing-fulfil-commitments/> (29 oktober 2016), 5.

³¹² Terre des Hommes, 'In Bangladesh trouwt 52% van de meisjes voor haar 18er' (versie 26 oktober 2016), <https://www.terredeshommes.nl/nieuws/meisjes-bangladesh> (1 december 2016).

PLAN Nederland, 'Dossier Kindhuwelijken: facts & figures', <https://www.plannederland.nl/investeer-in-meisjes/projecten/bescherming/dossier-kindhuwelijken-facts-figures> (1 december 2016).

³¹³ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 6.

³¹⁴ Human Rights Watch, 'Bangladesh: New Law Will Choke Civil Society' (versie 19 oktober 2016) <https://www.hrw.org/news/2016/10/19/bangladesh-new-law-will-choke-civil-society> (14 november 2016).

³¹⁵ PLAN International, 'Bangladesh: Our Priorities', <https://plan-international.org/bangladesh> (1 december 2016).

³¹⁶ Cordaid, 'Bangladesh: Current Situation', <https://www.cordaid.org/en/partners/promoting-human-rights-and-education-in-bangladesh/> (1 december 2016).

to freedom of expression and pluralism, but then passes a law that would make an authoritarian regime proud.³¹⁷

In de context van transitional justice betekent het hervormen van de instuties van een land het democratiseren en zuiveren van corrupte of ondemocratische bestuurlijke organen. In Bangladesh is dit nog niet succesvol gebeurd. In een vorige paragraaf werd al uiteengezet hoe dit zijn uitwerking heeft op de weergave van de geschiedenis en het succes van het ICT. De NGO's weten door het voorbeeld van David Bergman dat Bangladesh niet schroomt om de overtreders van de wet te vervolgen, wat duidelijk maakt dat de doelen van transitional justice nog niet zijn bereikt in Bangladesh.

In de paragraaf over waarheidscommissies werd uitgelegd hoe de regering een '*policy of active national forgetting*' hanteert, onder meer uit angst dat de waarheid over verkrachtingen door Bengaalse vrijheidsstrijders aan het licht zou komen.³¹⁸ Om deze reden bedacht de regering vlak na de oorlog de titel '*birangona*', wat stond voor 'moedige vrouw'. De *Awami League*-regering hoopte dat de oorlogservaringen van vrouwen niet benadrukt zouden worden wanneer ze nationale erkenning kregen voor hun 'moedige daden voor de onafhankelijkheid'. Hoewel het waarschijnlijk een goedbedoelde politieke poging was om verkrachte vrouwen een kans te geven in de naoorlogse samenleving, had het label *birangona* een tegenovergesteld effect in Bangladesh. *Birangonas* werden extra zichtbaar door het label dat ze nooit meer kwijt konden raken; iedereen wist nu juist dat zij onteerde vrouwen waren, alles behalve heldinnen, aldus Kajalie Shehreen Islam. Ook Saikia stelt dat de term enkel zorgde voor meer negatieve stigmatisering: '*Birangona now refers to penetration; women obviously were deemed as promiscuous and prostitutes.*'³¹⁹ De meest vooraanstaande nationale media pakten de positieve term niet op, waardoor er na de oorlog aan slachtoffers werd gerefereerd als zijnde 'onteerde' of 'bestrafte' vrouwen en aan hun kinderen als 'oorlogsbaby's'.³²⁰

In Dhaka is het *birangona*-beleid volgens Gray en Levin beter aangeslagen dan op het platteland, waar de status van een vrouw doorgaans nog afhankelijker is van mannen: '*In the village, however, [social acknowledgement] is lacking and they are marked as shameful. While they were accorded respect as 'war heroines' in Dhaka, they were left to fend for their honour in their own social milieu, where they did not possess the social capital to command such respect.*'³²¹ De regering probeerde mannen die een *birangona* trouwden te belonen met geld en een stuk land. Door dit beleid trouwden mannen een *birangona* voor het geld, om haar

³¹⁷ Human Rights Watch, 'Bangladesh: New Law Will Choke Civil Society' (versie 19 oktober 2016) <https://www.hrw.org/news/2016/10/19/bangladesh-new-law-will-choke-civil-society> (14 november 2016).

³¹⁸ Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 73.

³¹⁹ Ibidem, 59.

³²⁰ Islam, 'Breaking down the birangona', 2133.

³²¹ Gray en Levin, *Feminist 'Perspectives on Extraordinary Justice'*, 168.

vervolgens te verbannen. Een onbekend groot aantal *birangonas* emigreerde of pleegde zelfmoord omdat er voor hen geen plaats was in Bangladesh.³²²

In Bosnië probeerden religieuze moslimleiders in Sarajevo na de oorlog het leed van de vrouwen te erkennen door hun eigen versie van de Bengaalse *birangona* als oorlogsheldin te verspreiden. Hoewel *Medica Mondiale*, een invloedrijke NGO voor vrouwen in Bosnië, naar aanleiding van hun werkervaring op het platteland in Bosnië stelde dat een gedeelte van de landelijke gemeenschappen buiten de steden vrouwen nog steeds zien als de verantwoordelijken voor verkrachting en de gevolgen daarvan, erkennen zij ook dat dat de 'heldinnentitel' wel degelijk voor positieve resultaten in de gemeenschap heeft gezorgd.³²³ De poging om negatieve stigmatisering van de slachtoffers van gender gerelateerd geweld tegen te gaan werkte in Bosnië tenminste beter dan in Bangladesh. Lisa Sharlach stelt in haar vergelijkend onderzoek dat de reden hiervoor waarschijnlijk is dat de Bosnische oproep niet vanuit de staat maar vanuit de Islam kwam.³²⁴ Inger Skjelsbaek komt tot dezelfde conclusie door een interview met een lokale hulpverleenster die werkte met 'oorlogsheldinnen': *'The Islamic Association (...) issued a proclamation that women who were raped in the war should have the position of a soldier, of a fighter, you know. They were seen like equals, almost like war heroes who got killed, although these women did not get killed.'*³²⁵ De potentiële impact van deze uitspraken werd versterkt doordat de religieuze autoriteit *Islamic Association* ook direct een veroordeling uitsprak over de stigma's die rustten op gender gerelateerde misdaden: *'The religious association said it was not by their will; they were misused for war purposes by the enemy.'*³²⁶ Precies dit stigma op gender gerelateerde misdaden veroorzaakt voor de slachtoffers het verlies van waardigheid en een sociale status. Wat het leven van vrouwen uiteindelijk echt aanzienlijk zou verbeteren is een verandering van die diepgewortelde culturele stigma's, aldus *UN Women*: *'We need to get to a point where the victim receives the support of the community, and the man who rapes is the one who is stigmatized and excluded and penalized by the whole community.'*³²⁷ De Bosnische *Islamic Association* bewijst volgens Skjelsbaek in elk geval dat het goede voorbeeld vanuit religie in moslimsamenlevingen zeer effectief kan zijn: *'This religious approach changed the attitude of a lot of men, and they got a better understanding for what happened to their wives.'*³²⁸

In Bosnië waren er verschillende herstelmaatregelen beschikbaar voor de vrouwen die zich lieten registreren als 'oorlogsheldin', terwijl het toekennen van de titel *birangona* in Bangladesh niet gepaard ging met hulp bij psychisch, fysiek of materialistisch herstel. Bengaalse vrouwen werden door de titel gedwongen om te blijven zwijgen, terwijl de

³²² Islam, 'Breaking down the birangona', 2144.

³²³ Husić e.a., *Research on the long-term consequences of war rape and coping strategies of survivors in Bosnia and Herzegovina*, 14.

³²⁴ Sharlach, 'Rape as genocide', 103.

³²⁵ Skjelsbaek, 'Therapeutic Work With Victims of Sexual Violence in War and Postwar', 103.

³²⁶ Ibidem.

³²⁷ United Nations, 'Background Information on Sexual Violence used as a Tool of War', <http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/about/bgsexualviolence.shtml> (3 september 2016).

³²⁸ Skjelsbaek, 'Therapeutic Work With Victims of Sexual Violence in War and Postwar', 103.

Bosnische oorlogsheldinnen door transitional justice uiteindelijk verschillende platformen kregen om te praten over de gender gerelateerde misdaden die hen waren aangedaan.

In Bosnië begonnen NGO's al voordat de oorlog beëindigd was hulp te bieden. Vrouwen konden terecht in rehabilitatiecentra waar ze naast medische hulp ook op psychische therapie konden rekenen. Net als in Bangladesh bleven Bosnische moslimvrouwen hier aan het begin vaak zwijgen, aldus een van de hulpverleensters: *'many victims of war rape will choose to remain silent about their ordeals.'*³²⁹ Na de oorlog werden er vanuit die rehabilitatiecentra psychosociale centra opgericht waar lokale vrouwen elkaar verder hielpen met de verwerking van trauma door het praten over hun ervaringen onderling te stimuleren. In deze vrouwelijke en cultuursensitieve programma's zeiden slachtoffers veel troost en herstel te hebben gevonden: *'When I was brought together with other survivors, it helped me open up and to talk about my past. I came home happier and more positive about things. (...) We now live more at peace. Many of my friends who survived still have trauma problems; but together we help each other out when we can.'*³³⁰ Bovendien was het bereik van deze programma's groot, door effectieve *outreach* in de kleinere gemeenschappen van de samenleving. De programma's hebben daarenboven door de inzet van lokale hulpverleensters een belangrijke rol kunnen spelen in het doorbreken van taboes: *'[T]hese health workers act as links between victims of sexual violence and the Bosnian community at large. (...) they do outreach work in their respective communities by directing attention to the situation of women in Bosnia and by making their work known to a larger public. (...) [They] have had to overcome taboos that make speaking about sexual violence a particularly difficult task.'*³³¹

Uit Inger Skjelsbaek's interviews met deze lokale Bosnische hulpverleensters is gebleken dat veel van hen zelf ook kampten met oorlogstrauma's. Enerzijds konden ze elkaar juist daarom goed begrijpen en helpen: *'the therapy sessions were therefore a mutual exchange of experiences, and that was very good.'*³³² Anderzijds maakten persoonlijke ervaringen het moeilijk voor de hulpverleners: *'In the beginning, I was afraid to start talking to them about the things that had happened to them, because I was not sure that I would be able to cope with it.'*³³³ Een andere hulpverleenster drukte uit dat zij haar persoonlijke gevoelens en emoties soms niet onder controle had tijdens haar werk: *'I was wondering if my tears were helpful or damaging. Maybe I should not do what I was doing? And I had my doubts about my behavior and my empathy in that process.'*³³⁴ Dit onderstreept het belang dat in het eerste hoofdstuk genoemd werd door het VN rapport *'Making Transitional Justice Work for Women'*: hulpverleners dienen om professionele hulp te kunnen verlenen zelf ook hulp te

³²⁹ Skjelsbaek, 'Therapeutic Work With Victims of Sexual Violence in War and Postwar', 95.

³³⁰ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 21.

³³¹ Skjelsbaek, 'Therapeutic Work With Victims of Sexual Violence in War and Postwar', 99.

³³² Ibidem, 102

³³³ Ibidem.

³³⁴ Ibidem, 101.

krijgen bij het verwerken van alles waar zij mee te maken krijgen in de psychosociale rehabilitatiecentra.³³⁵

3.2.3 Herstelmaatregelen

Herdenking en educatie

In 1996 werd in Dhaka het Liberation War Museum geopend 'to commemorate the Bengali struggle for democracy and national rights'.³³⁶ Het museum wil het collectief geheugen van de bevolking bewaren en daarnaast de hedendaagse problemen met tolerantie in de samenleving aanpakken door middel van educatie en *outreach*.³³⁷ Het museum heeft een mobiele minibus met een rijdende tentoonstelling en bijbehorende lesmaterialen om plattelandskinderen in de doelgroep 10-16 jaar te kunnen bereiken. Dit programma heeft een 'extraordinary reach' die verder gaat dan de schoolkinderen.³³⁸ In het kader van een 'oral history program' interviewden kinderen in totaal al zo'n twaalfduizend familieleden over hun ervaringen in 1971. Onder de doelen van dit programma wordt ook 'building a body of evidence for future prosecutions' genoemd.³³⁹

Gail Dexter Lord en Ngaire Blankenberg benadrukken echter dat educatieprogramma's in zwakke staten door een politiek *soft power*-beleid de geschiedenis eenzijdig kunnen weergegeven of zelfs manipuleren.³⁴⁰ 'Policy makers in post-conflict societies often tend to impose a version of the past that increases the chances of much-needed unity being achieved.'³⁴¹ Critici vermoeden dat het Liberation War Museum banden heeft met de regering en het ICT. Door machtswisselingen zijn de geschiedenisverhalen over 1971 op scholen door de jaren heen al vaak veranderd of geschrapt uit het curriculum. Een complete 'universele' waarheid over 1971 ontbreekt. Saikia ondervond bijvoorbeeld dat de bronnen van het museum niet beschikbaar zijn voor onafhankelijk onderzoek.³⁴² D'Costa en Hossain stellen dat er ook binnen Bangladesh niet één versie van de geschiedenis bestaat en dat vrouwen hier geen onderdeel van uitmaken: 'While Bangladesh's official and unofficial histories cover multiple narratives of the violence that occurred in 1971, the majority of these are deeply gendered, and exclude women's lived experiences.'³⁴³

Ook in Bosnië dreigt manipulatie van het collectief geheugen: 'Muslims and Serbs in Bosnia have developed completely different recollections of their common past. If they are not

³³⁵ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 21.

³³⁶ Brandon Hamber, Liz Ševčenko en Ereshnee Naidu, 'Utopian Dreams or Practical Possibilities? The Challenges of Evaluating the Impact of Memorialization in Societies in Transition', *The International Journal of Transitional Justice* 4 (2010) 3, 397-420, aldaar 409.

³³⁷ Ibidem, 411.

³³⁸ Ibidem.

³³⁹ Hamber, Ševčenko en Naidu, 'Utopian Dreams or Practical Possibilities? The Challenges of Evaluating the Impact of Memorialization in Societies in Transition', 412.

³⁴⁰ Dexter Lord en Blankenberg, *Cities, Museums and Soft Power*, 125.

³⁴¹ Ibidem.

³⁴² Saikia, *Women, war and the making of Bangladesh*, 15.

³⁴³ D'Costa en Hussain, 'Redress for sexual violence before the International Crimes Tribunal in Bangladesh', 335.

*corrected through mechanisms such as an independent truth commission, then selective memories are handed down from generation to generation.*³⁴⁴ Schoolse educatie over het oorlogsverleden bereikt de oudere generaties vaak niet.³⁴⁵ Het Historisch Museum voor Bosnië-Herzegovina richt zich op de oorlogsgeschiedenis vanaf de Eerste Wereldoorlog, maar doet in tegenstelling tot het Liberation War Museum niet actief aan *outreach* door middel van educatieprogramma's. Educatie over het oorlogsverleden bestaat wel, maar vindt in Bosnië op een andere manier plaats dan in Bangladesh: *'Education for reconciliation in Croatia and Bosnia and Herzegovina takes place not within the school system but within the NGO and youth sectors.'*³⁴⁶

Excuses

Het is belangrijk dat betekenisvolle officiële excuses worden gemaakt door de juiste autoriteit en dat deze autoriteit inhoudelijk schuld bekent, spijt betuigt en ingaat op het veroorzaakte leed. Hierbij is een oprechte houding van *'recognition and atonement'* cruciaal.³⁴⁷ Twee voorbeelden van excuses waarbij niet aan al deze voorwaarden werd voldaan zijn die van de nationale leiders van Pakistan en Servië.

Tijdens een bezoek aan het National Martyrs' Memorial in 2002 schreef de Pakistaanse President Pervez Musharraf in het bezoekersboek: *'The excesses committed during the unfortunate period are regrettable. (...) Your brothers and sisters in Pakistan share the pains of the events of 1971.'*³⁴⁸ In Bosnië vond de Servische President Boris Tadić in 2004 het eveneens nodig om de fouten van beide kanten te benadrukken. Hij nam net als Musharraf geen verantwoordelijkheid namens zijn land: *'These crimes were not committed by the Serb people, but by criminals, individuals. It is not possible to charge a whole people because the same crimes were also committed against the Serb people, so in that sense we all owe each other an apology.'*³⁴⁹ Michel-André Horelt concludeert bovendien in zijn onderzoek naar de verschillende Servische excuses voor de oorlogen in de jaren negentig dat de excuses van Tadić aan de Bosnische moslims gemaakt waren als *'cheap lip service to an international audience'*.³⁵⁰ Hij reageerde in de eerste plaats op internationale verzoeken, omdat Servië lid wilde worden van de Europese Unie en daarom moest meewerken met internationale instituties zoals het ICTY.³⁵¹ In geen van de Servische excuses is het leed van vrouwen apart benoemd. Pakistan heeft dit ook nooit gedaan.

³⁴⁴ Bloomfield, Barnes en Huyse, *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*, 29.

³⁴⁵ *Ibidem*, 32.

³⁴⁶ *Ibidem*, 29.

³⁴⁷ Gray en Levin, *Feminist 'Perspectives on Extraordinary Justice'*, 164.

³⁴⁸ BBC News, 'Musharraf boosts Bangladesh ties' (versie 30 juli 2002), http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/2157891.stm (1 december 2016).

³⁴⁹ Michel-André Horelt, 'Serbia- Croatia, Bosnia and Herzegovina. Different apology packages, different successes', in: Christopher Daase, Stefan Engert, Michel-André Horelt, Judith Renner en Renate Strassner (red.), *Apology and reconciliation in International Relations: The importance of being sorry* (New York 2016) 181.

³⁵⁰ *Ibidem*.

³⁵¹ *Ibidem*, 188.

Zoals in het eerste hoofdstuk al werd geïntroduceerd bestaan er ook minder politiek beladen manieren van excuses maken. Contact tussen slachtoffers en daders kan als dit op de juiste manier plaatsvindt helend werken voor de samenleving. Volgens moslims sterft de menselijkheid van zowel de dader als het slachtoffer van gender gerelateerde misdaden tijdens de oorlog; beiden worden gereduceerd tot objecten en instrumenten. *Insāniyat* – ‘*shared humanity*’- is de basis van een transitional justice mechanisme met aandacht voor de culturele waarden in een islamitische samenleving.

Het begaan van ‘*gunah*’ –ernstige zonden—tegen een onschuldig mens is in de Islam de meest onmenselijke misdaad die een moslim kan begaan. Zelfs Allah kan dit op geen enkele manier vergeven; dat kan alleen het slachtoffer, of een familielid met de bevoegdheid dit namens haar te doen in het geval ze is overleden. De gezamenlijke conclusies van wetenschappers, activisten, religieuze leiders en ontwikkelingswerkers die aanwezig waren bij een lokale conferentie in Dhaka in mei 2015 bevestigen dat de Islam geweld tegen vrouwen absoluut niet tolereert: ‘*Physically and mentally harassing them cannot be tolerated. It goes against the Quran and the example of Prophet Muhammad.*’³⁵² De invloedrijke aanwezigen bij deze nationale conferentie spraken over de centrale rol die het geloof zou moeten spelen om tot verzoening binnen de Bengaalse samenleving te komen.³⁵³ Saikia pleit ook voor een islamitische wijze van transitional justice in Bangladesh: ‘*Islamic values of peacemaking (...) can be utilized for restoring the rights of people, and empowering the reconvened human collectives.*’³⁵⁴

Saikia stelt de plaats die vergeving inneemt in de Islam als hoofdreden voor haar verwachting dat dit mechanisme Bangladesh vooruit kan helpen: ‘*[T]he victims’ right to forgive the perpetrators allows for the continuity of human societies, empowering them to move forward and away from an excessive focus on the violence that is negative for human well-being.*’³⁵⁵ De centrale rol voor ‘*recognition and atonement*’ in de theorie van Gray en Levin sluit hier op aan. Phil Cousineau interviewde voor zijn boek over de kracht van vergeving in transitional justice een vrouwelijke psychologe die werkt met slachtoffers van gender gerelateerde misdaden in Irak. Zij vertelde dat de moslima’s waarmee zij werkt veel baat hebben bij ‘*the act of forgiveness*’: ‘*We need to forgive for our own health and healing. Without forgiveness, for us, it’s hard to move on.*’³⁵⁶

Saikia probeerde door dadergroepen te interviewen tot een begrip te komen van de beweegredenen voor het gebruik van excessief geweld tegen medemensen. Begrip tussen dader en slachtoffer is bovendien van groot belang voor de religieuze vorm van transitional justice waar Saikia voor pleit. Zoals eerder in dit hoofdstuk werd beschreven stuitte ze bij

³⁵² World Faiths Development Dialogue, ‘Event Summary: Women’s Empowerment, Gender Justice, and Religion’ (versie mei 2015), <https://s3.amazonaws.com/berkeley-center/150516WFDDEventSummarySpeakersForumEventWomensEmpowermentGenderJusticeReligion.pdf> (2 december 2016).

³⁵³ Ibidem.

³⁵⁴ Saikia, ‘Insāniyat for peace: survivors’ narrative of the 1971 war of Bangladesh’, 475.

³⁵⁵ Ibidem.

³⁵⁶ Cousineau, *Beyond Forgiveness: Reflections on Atonement*, 18.

legerleiders op ontkenning en goedpraten van de misdaden van het leger. Soldaten die moesten gehoorzamen aan deze leiders toonden echter spijt en onbegrip, ook over gender gerelateerde misdaden: *'Almost all the perpetrators I interviewed in Pakistan and Bangladesh expressed a deep sense of remorse. (...) No one condoned the sexual violence that was committed during the war'*.³⁵⁷ De daders worstelen daarnaast ook met hun bewustzijn: *'[T]he struggle to come to terms with loss of their humanity, insāniyat, in violence'*.³⁵⁸ Het feit dat een groot gedeelte van de daders spijt heeft van hun misdaden tegen de menselijkheid, waardoor ze zelf hun menselijkheid – *insāniyat*- verloren, is volgens Saikia een gegronde basis voor succes middels dit mechanisme van transitional justice in Bangladesh, want een goede moslim zal er alles aan doen om niet zonder *insāniyat* te sterven. Bovendien bleek uit Saikia's interviews dat daders zich volledig bewust zijn van hun slechte status als moslim: *'He takes responsibility and is aware that he has to bear its consequences in this life and in the hereafter'*.³⁵⁹

Daders kunnen hun *insāniyat* terugkrijgen van de slachtoffers, maar daarvoor is naast spijt ook respect en erkenning voor de slachtoffers nodig: de *'recognition and atonement'* waar Gray en Levin voor pleiten. Slachtoffers kunnen op hun beurt door vergevingsgezindheid hun verloren *insāniyat* terugvinden door in het reine te komen met hun oorlogsverleden en door te werken aan herstel via religie, wat werkt als hun houvast of *'coping mechanism'*.³⁶⁰

Er wordt echter niet van slachtoffers verwacht dat zij zich zomaar over hun herinneringen heen zetten in het kader van vergeven en vergeten voor de vooruitgang van de samenleving. Volgens Saikia staat voorop dat de ernst van de begane misdaad niet uit het oog verloren mag worden. Het mechanisme op basis van *insāniyat* zou een individueel onderdeel van een groter nationaal transitional justice proces moeten vormen, wat bijvoorbeeld ook retributive justice in kan houden. Bovendien is het mogelijk om de misdaad in een bredere context te plaatsen, waarin het systematische genocidebeleid en het Pakistaanse leger als institutie worden veroordeeld, maar het individu en de huidige samenleving worden verlost om verder te kunnen leven. Een succesvol voorbeeld van een dergelijke methode kan worden gevonden in Gandhi's veroordeling van het Britse koloniale beleid, zonder de Engelsen als groep tot onderdrukkers te stigmatiseren. Gandhi zag bovendien in dat vergeving alleen het gewenste helende effect op de samenleving kan hebben als het gemeend en onvoorwaardelijk gegeven wordt.³⁶¹ Een bekende uitspraak van Gandhi bekrachtigt tevens dat een focus op vergeving en *insāniyat* daadkracht en prerogatief aan het slachtoffer teruggeeft en een veelzeggend gebaar is: *'The weak can never forgive. Forgiveness is the attribute of the*

³⁵⁷ Saikia, 'Insāniyat for peace: survivors' narrative of the 1971 war of Bangladesh', 475.

³⁵⁸ Ibidem.

³⁵⁹ Ibidem, 474.

³⁶⁰ World Faiths Development Dialogue, 'Event Summary: Women's Empowerment, Gender Justice, and Religion' (versie mei 2015), <https://s3.amazonaws.com/berkeley-center/150516WFDDEventSummarySpeakersForumEventWomensEmpowermentGenderJusticeReligion.pdf> (2 december 2016).

³⁶¹ Cousineau, *Beyond Forgiveness: Reflections on Atonement*, 205.

strong.³⁶² Gandhi wordt in Bangladesh erg gerespecteerd door zijn inzet voor onafhankelijkheid van de Britten in de jaren veertig.³⁶³ Vergeving is volgens *UN Women* een sterk mechanisme in gender gerelateerde transitional justice en een beginpunt van verder herstel van de samenleving, doordat het de positie van de vrouw als individu versterkt: *'Forgiveness (...) can be a powerful tool if properly implemented because it empowers individuals and societies rather than institutions and organizations and can have a long-lasting effect for the betterment of community.'*³⁶⁴

In de Koran worden moslims aangemoedigd vergevingsgezind en barmhartig te zijn wanneer iemand nederig zijn schuld bekent en oprechte excuses maakt: *'It is an active process of seeking forgiveness and appealing to the victim. An emancipatory space for people to express their grievances and find closure for healing.'*³⁶⁵ Het prerogatief om ervoor te kiezen om iemand te vergeven door hem zijn menselijkheid terug te geven kunnen mannen in geen geval van een vrouwelijk slachtoffer afnemen, tenzij een vrouwelijk familielid is overleden. De dader moet een direct en actief verzoek om vergeving aan het slachtoffer doen, waarbij het belangrijk is dat hij eerst *'the full and holistic humanity of the victim'* erkent en respecteert.

Bengaalse slachtoffers vertelden *UN Women* bereid te zijn om hun verkrachters onder bepaalde voorwaarden te vergeven: *'I know the people who killed my family. (...) I would forgive them because there is nothing I can do now to bring them back; but it also depends on the way they ask for this forgiveness.'*³⁶⁶ De vrouwen willen niets liever dan verder gaan met hun leven, mits ze worden bijgestaan door openbare acceptatie en verlossing van de stigmatisering van de samenleving: *'If he asks for forgiveness publicly and he tells everybody what he did to me, I'm willing to forgive him (...) and reconcile to create unity for the country.'*³⁶⁷

Ondanks dat deze methode niet gehanteerd wordt in Bangladesh, zou het volgens Saikia in elk geval in Zuid-Azië goed kunnen werken. In de conclusies beperkt ze zich echter niet tot deze landen, maar stelt ze: *'The Islamic method of peacemaking is highly relevant and useful for restorative justice in the contemporary Muslim world. This method (...) is connected to religiocultural values that inform them of their fundamental identity as Muslims and human beings.'*³⁶⁸ Volgens de onderzoeken van Cousineau, Gray en Levin en *UN Women* zijn excuses en vergeving krachtige mechanismen voor het herstel van vrouwen; wellicht liggen hier ook meer mogelijkheden voor het herstel van Bosnische moslima's.

Uit interviews met lokale Bosnische hulpverleners blijkt dat er in Bosnië inderdaad pas echt successen werden geboekt toen er aandacht werd besteed aan plaatselijke cultuur en

³⁶² Anbarasan Ethirajan, 'Mahatma Gandhi's enduring Bangladesh legacy' (versie 9 februari 2012), <http://www.bbc.com/news/world-asia-16821579> (9 oktober 2016).

³⁶³ Ibidem.

³⁶⁴ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 20.

³⁶⁵ Saikia, 'Insāniyat for peace: survivors' narrative of the 1971 war of Bangladesh', 475.

³⁶⁶ United Nations, 'Background Information on Sexual Violence used as a Tool of War', <http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/about/bgsexualviolence.shtml> (3 september 2016).

³⁶⁷ Ibidem.

³⁶⁸ Saikia, 'Insāniyat for peace: survivors' narrative of the 1971 war of Bangladesh', 475.

religie, door de eerder besproken inzet van lokale hulpverleners: *'They acted as professionals in transforming scholarly knowledge and therapeutic tools related to war trauma to fit the context of the Bosnian war. It was the health workers who knew how to best balance outside knowledge (i.e., Western psychology) with inside (i.e., Bosnian) cultural taboos.'*³⁶⁹ Dit *'transformen'* van *'scholarly knowledge and therapeutic tools'* was nodig omdat de informatie die zij ontvingen in de trainingen van internationale organisaties voor hen niet direct werkbaar was, omdat dit vanuit een westers perspectief op traumaverwerking gecommuniceerd werd en niet was toegespitst op het werken met slachtoffers van seksueel misbruik.³⁷⁰ De culturele taboes in de Bosnische moslimgemeenschap vroegen om een andere aanpak dan de bestaande westerse theorieën stelden. Door aandacht te besteden aan cultuur, sociale verhoudingen en religie boekte een moslim-theologe bijvoorbeeld grote successen als hulpverlener in de centra. Zij bracht 'religieuze bezoeken' aan huis bij vrouwen die anders door hun familie verboden zouden worden om psychologische hulp van het gestigmatiseerde centrum te ontvangen: *'By making religious visits, the theologian was able to reach these women and talk about war traumas in a nonthreatening way and without creating problems for the women in their families.'*³⁷¹

Sultana Kamal, de directrice van de Bengaalse NGO *Ain O Salish Kendra*, stelt echter dat gender gerelateerde transitional justice in Bangladesh juist niet afhankelijk zou moeten zijn van religie. Kamal erkent dat religie een krachtig verzoeningsmechanisme kan zijn, maar volgens haar zal herstel voor vrouwen in haar land Bangladesh niet bereikt worden door *'religious activities'*.³⁷² De hoofdreden die Kamal hiervoor opbrengt is een gebrek aan vertrouwen in de politiek. De partij *Jamaat-i-Islami* heeft nog politieke invloed in het land, ook nu *Awami League* een democratische meerderheid heeft. Deze partij gebruikt sinds jaar en dag religie *'to gain control against and challenge the secular, democratic forces'*.³⁷³ Volgens Kamal gaat het beleid wat *Jamaat-i-Islami* met behulp van de Islam doordrukt in Bangladesh *'clearly against all we have wanted and aspired for since we began preparations for the liberation of Bangladesh. (...) [T]hey do not believe in that culture.'*³⁷⁴ De *Jamaat-i-Islami* is altijd een pro-Pakistaanse partij geweest en leiders uit de jaren zeventig bekleden in het huidige Bangladesh nog altijd prominente bestuurlijke posities.

³⁶⁹ Skjelsbaek, 'Therapeutic Work With Victims of Sexual Violence in War and Postwar', 103.

³⁷⁰ Ibidem, 101.

³⁷¹ Ibidem, 102-103.

³⁷² Georgetown University: Berkley Center for Religion, Peace and World Affairs, 'A Discussion with Sultana Kamal, Executive Director of Ain o Salish Kendra, Bangladesh' (versie 7 april 2015), <https://berkeleycenter.georgetown.edu/interviews/a-discussion-with-sultana-kamal-executive-director-of-ain-o-salish-kendra-bangladesh> (28 november 2016).

³⁷³ Ibidem.

³⁷⁴ Ibidem.

Compensaties

Zoals het eerste hoofdstuk al stelde, zijn verschillende manieren van excuses aanbieden vooral effectief als de woorden worden opgevolgd door daden waar slachtoffers in hun dagelijks leven verbeteringen van kunnen ondervinden. Herstelbetalingen kunnen de sociaal-economische positie van vrouwen in de samenleving verbeteren³⁷⁵ en zijn cruciaal voor het bereiken van een gevoel van gerechtigheid.³⁷⁶ Bovendien krijgen vrouwen door herstelbetalingen die op de juiste manier worden geïmplementeerd een stuk onafhankelijkheid; het kan zorgen voor 'empowerment'.³⁷⁷

In Bangladesh is niets bekend over vormen van materiële of financiële herstelbetalingen voor vrouwen. Nayanika Mookherjee stelt dat *birangonas* hier wel om vroegen. De vrouwen kregen een titel toegekend, maar konden verder –in tegenstelling tot in Bosnië– niet op psychische hulp of compensatie rekenen: '*They exhibited the poor war heroines as victims of rape but failed to address these women's demands for reparations.*'³⁷⁸ Mookherjee voegt hieraan toe dat er in de transitional justice voor Bangladesh te veel is gefocust op het bestraffen van collaborateurs, in plaats van aandacht te schenken aan wat de slachtoffers echt zou helpen: '*These women simply disappeared as subjects amidst the (...) prime concern to try the collaborators who had been politically rehabilitated by the government.*'³⁷⁹

UN Women haalt als een zeer succesvol voorbeeld van herstelbetalingen Bosnië aan, waar de compensaties een grote positieve impact hebben gehad op het herstel van de vrouwelijke slachtoffers.³⁸⁰ Er worden maandelijks betalingen aan de slachtoffers van gender gerelateerd geweld uitgekeerd. Hiervoor is geld vrijgemaakt door de uitkeringen voor de nationale oorlogshelden te herzien: '*In Bosnia and Herzegovina for example, the veterans' pension was revised in 2006 to provide a monthly pension for rape survivors of conflict.*'³⁸¹ Uit deze actie blijkt in grote mate erkenning van hun leed en huidige situatie.³⁸² Manfred Nowak bevestigt in zijn onderzoek naar compensaties in Bosnië-Herzegovina eveneens dat de herstelbetalingen veel betekenen voor 'oorlogsheldinnen' en daarnaast de opbouw van de rechtsstaat in Bosnië-Herzegovina hebben gestimuleerd: '*[It] has made a major impact on the revival of the rule of law (...) and has provided, after many years of suffering, a sense of justice to its people.*'³⁸³

³⁷⁵ Cousineau, *Beyond Forgiveness: Reflections on Atonement*, 169.

³⁷⁶ De Feyter, Parmentier, Bossuyt en Lemmens, *Out of the Ashes*, 245.

³⁷⁷ Schabas, 'Reparation practices in Sierra Leone and the Truth and Reconciliation Commission', 245.

³⁷⁸ Mookherjee, Nayanika, 'Friendships and Encounters on the Political Left in Bangladesh', 84.

³⁷⁹ *Ibidem*, 85.

³⁸⁰ Valji, Sigsworth en Goetz, *A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women*, 22.

³⁸¹ *Ibidem*, 21.

³⁸² *Ibidem*, 22.

³⁸³ Manfred Nowak, 'Reparations by the Human Rights Chamber for Bosnia and Herzegovina', in: Koen de Feyter, Stephan Parmentier, Marc Bossuyt en Paul Lemmens (red.), *Out of the Ashes: Reparation for Victims of Gross and Systematic Human Rights Violations* (Antwerpen 2006) 245-288, aldaar 247.

In dit hoofdstuk is aan de hand van het conceptuele kader van transitional justice uit het eerste hoofdstuk onderzocht of, hoe en welke mechanismen van transitional justice in beide landen zijn ingezet om gender gerelateerde misdaden te bestraffen, het veroorzaakte leed te herstellen dan wel te compenseren en om maatschappelijke verzoening te bevorderen. De bevindingen overziend moet er uit dit hoofdstuk geconcludeerd worden dat de gender gerelateerde transitional justice tussen Bangladesh en Bosnië meer verschillen dan gelijkenissen vertoont, ondanks de vergelijkbaarheid van de inzet van gender gerelateerde misdaden en de impact daarvan op de samenleving. De ontwikkeling die Bosnië na de oorlog heeft doorgemaakt om gender gerelateerd geweld in de huidige samenleving te voorkomen bewijst des te meer dat de transitional justice in Bangladesh nog niet genoeg heeft kunnen bereiken voor de vrouwelijke slachtoffers en waar hiervoor de mogelijkheden liggen.

Conclusie

In deze scriptie is in de eerste plaats onderzocht in hoeverre de inzet van gender gerelateerd geweld tegen vrouwen in Oost-Pakistan in 1971 vergelijkbaar is met dat in Bosnië van 1992-1995. Voorts is er gekeken in hoeverre de inzet en de effectiviteit van gender specifieke mogelijkheden van verschillende mechanismen van transitional justice in post-conflict Bangladesh en Bosnië op elkaar lijken. Indien de ervaringen van en de gevolgen voor de slachtoffers in de twee landen vergelijkbaar zouden zijn, zo werd gesteld in de inleiding, zouden de ingezette mechanismen voor gender gerelateerde transitional justice in het ene land hetzelfde effect kunnen hebben op het herstel van de slachtoffers van seksueel geweld in het andere land. Bangladesh en Bosnië zouden op deze manier dus lessen kunnen trekken uit de ervaringen van een vergelijkbaar conflict – zowel uit de fouten als uit de successen. Hierin schuilden twee onderliggende vragen die in het derde hoofdstuk aan bod zijn gekomen: welke van de geïntroduceerde mechanismen van transitional justice hebben positieve effecten (gehad) op het herstel van de slachtoffers van gender gerelateerde misdaden in 1971 of van 1992-1995? En welke mechanismen hebben niet kunnen bijdragen aan dit doel? Deze vragen beantwoorden in combinatie met de bevindingen uit hoofdstuk twee de centrale vraag: In hoeverre is het gebruik van genocidaal gender gerelateerd geweld en de naoorlogse adressering daarvan door middel van gender gerelateerde transitional justice in het onafhankelijkheidsconflict in Oost-Pakistan in 1971 vergelijkbaar met het onafhankelijkheidsconflict in Bosnië-Herzegovina van 1992-1995?

In deze scriptie is aangetoond dat de conflicten wat betreft de inzet van gender gerelateerd geweld in grote mate vergelijkbaar zijn. Zo stonden de gender gerelateerde misdaden in beide conflicten in dienst van genocidale doeleinden en hebben zowel het Pakistaanse als het Servische leger moslimvrouwen in verkrachtungskampen geïnterneerd om hun genocidebeleid zo systematisch mogelijk uit te kunnen voeren. De genocidale strategieën die voor de verkrachtingen in beide landen werden ingezet waren onder andere bezwangeren, verspreiding van ziektes en voorkoming van latere zwangerschappen door de bewuste aantasting van de sociale status van een vrouw.

De meest opvallende gelijkenis tussen de gender gerelateerde misdaden in de twee landen was volgens het vergelijkend onderzoek van Lisa Sharlach de post-conflict reactie op slachtoffers van seksueel misbruik als gevolg van diepgewortelde culturele stigma's waarin de 'verleidelijke vrouw' verantwoordelijk wordt gehouden voor haar verkrachting. Seksueel misbruikte vrouwen werden als gevolg van het verlies van hun sociale status verstoet of vermoord door de moslimgemeenschappen van Bangladesh en Bosnië, omdat zij hun naasten te schande maakten en als parasieten in de samenleving werden gezien. In beide landen zorgden deze stigma's voor een alles overstijgend gevoel van schaamte en de zogenaamde 'dubbele bestraffing' van vrouwelijke slachtoffers: ze werden gedwongen te zwijgen over hun oorlogservaringen en trauma's. In Bangladesh is

deze situatie na vijftienveertig jaar vrijwel onveranderd gebleven en recentelijk zelfs verergerd door een politiek beleid dat zich richt tegen critici en NGO's die een universele waarheid over het conflict proberen te vinden. Voor Bosnische slachtoffers zijn er daarentegen wel platformen (geweest) om te kunnen praten over hun oorlogsherinneringen en huidige situatie.

Een van de platformen waar Bosnische vrouwen hun verhaal over gender gerelateerde misdaden konden vertellen werd verstrekt door retributive justice. Vrouwen waren onmisbare getuigen voor het ICTY. Doordat het ICTY belang hechtte aan de behandeling en bescherming van in het bijzonder slachtoffers van seksueel geweld, kon het afleggen van een getuigenis voor vrouwen therapeutisch werken. Volgens Christine Chinkin was het ICTY een '*respectful and authoritative space*' om te werken aan herstel voor de Bosnische slachtoffers van gender gerelateerd geweld. Gender gerelateerde misdaden werden door het ICTY berecht in drie categorieën: misdaden tegen de menselijkheid, oorlogsmisdaden en genocide. Onder andere Patricia Viseur Sellers, Rhonda Copelon, Catherine O'Rourke en Kelly Askin zijn van mening dat het ICTY baanbrekend werk heeft geleverd door gender gerelateerde misdaden op een specifieke en ongekende wijze internationaal te berechten.

In Bangladesh bereikt het ICT momenteel niet dezelfde effecten als het ICTY. Gender gerelateerde misdaden komen in Dhaka hoogstens terloops ter sprake, zonder bewijsmateriaal door de inzet van vrouwelijke getuigen. Bina D'Costa, Sara Hossain, Nayanika Mookherjee, Lisa Sharlach en Yasmin Saikia hebben benadrukt dat de getuigenissen van vrouwen ontbreken door een gebrek aan mogelijkheden om te spreken: niet alleen binnen het tribunaal, maar in de hele oorlogsgeschiedenis van Bangladesh. Bovendien wordt er betwijfeld of het ICT nationaal gerechtigheid voor slachtoffers kan brengen en erkent de internationale gemeenschap de legitimiteit van dit tribunaal niet. Een bekende poging van drie Bengaalse vrouwen om over hun oorlogservaringen te praten voor een nationaal rechtsorgaan heeft enkel gezorgd voor een versterking van de stigmatisering en de taboes op seksueel misbruik. Bovendien werkt dit voorbeeld afschrikwekkend en demotiverend voor andere slachtoffers die in het openbaar zouden willen praten over gender gerelateerd geweld in 1971.

Retributive justice is op zichzelf niet genoeg om herstel te brengen voor slachtoffers van gender gerelateerd oorlogsgeweld. Sommige wetenschappers, waaronder David Taylor en Jelena Subotic, geloven zelfs helemaal niet in de helende werking van het bestraffen van daders en pleiten daarom voor een aanpak gericht op de wensen van slachtoffers en op de wortels waaruit een conflict heeft kunnen ontstaan. Restorative justice focust op het herstellen van menselijke relaties en verhoudingen in de samenleving. John Paul Lederach, Wendy Lambourne, David Gray, Benjamin Levin en Margarita Zernova brachten naar voren dat genderproblemen bij de wortels worden aangepakt, wanneer er tijdens transformatieprocessen met transitional justice ook

speciaal gefocust wordt op het rechtzetten van genderrelaties en het elimineren van stigma's en taboes.

Op institutioneel politiek niveau is Bangladesh een 'zwakke staat'. Niet alleen is het land politiek instabiel door onder andere de invloed van de *Jamaat-i-Islami*, ook genderverhoudingen blijken er —ondanks de grondwettelijk vastgelegde gelijkheid tussen man en vrouw— in de praktijk nog erg scheef te zijn. In een nationale poging om de slachtoffers van gender gerelateerde misdaden in 1971 te erkennen en te verlossen van stigmatisering bedacht de regering onder leiding van *Awami League* de titel '*birangona*', wat van 'parasieten' toen 'oorlogsheldinnen' had moeten maken. Dit werkte in Bangladesh echter averechts, toen bleek dat vrouwen door verkeerd gebruik van de titel juist meer moesten lijden onder stigmatisering. De Bosnische versie van de *birangona* heeft volgens slachtoffers, vrouwelijke hulpverleners en NGO's daarentegen wel een positief effect op het herstel en de traumaverwerking van Bosnische vrouwen, waarschijnlijk doordat deze titel door religieuze leiders aan hen werd toegekend. Dit religieuze component heeft er met ondersteuning van *outreach*-programma's van NGO's en het ICTY voor kunnen zorgen dat de nationale status als 'oorlogsheldin' de taboes en stigma's in Bosnië aanzienlijk verzwakte.

Waarheidscommissies hebben zowel in Bangladesh als in Bosnië niet kunnen bijdragen aan het transitional justice proces, dus hierin is wel een overeenkomst te vinden. In Bosnië zijn wel pogingen gedaan voor het opzetten van een waarheidscommissie. De wetenschappelijke stelling dat dit inherent politieke mechanismen zijn leek in het Bosnische geval echter te hebben geleid tot het negatieve resultaat. Nationale en internationale politieke inmenging en belangenverstrengeling deed af aan de doelen, de legitimiteit en de slagingskans van een Bosnische waarheidscommissie. In Bangladesh is nooit een waarheidscommissie aangesteld. Als de politieke invloed op het ICT en het gebrek aan legitimiteit van dit tribunaal echter als een indicator gebruikt worden voor de slagingskans van een nationale waarheidscommissie, ziet dit perspectief er niet positief uit. Als daarnaast de houding van de huidige regering ten opzichte van internationale actoren op het gebied van transitional justice wordt gebruikt als een indicator voor de slagingskans van een internationale waarheidscommissie, ziet dit perspectief er evenmin positief uit.

Op het gebied van herstelmaatregelen zijn er in Bangladesh en Bosnië tevens enkel verschillen in de inzet en de effectiviteit van gender in restorative justice gevonden. In Bangladesh heeft het Liberation War Museum een groot bereik door een mobiel museum dat met een *oral history*-project over de onafhankelijkheidsoorlog van 1971 langs scholen in de kleinere dorpen van het land rijdt. In het kader van het *oral history*-project hebben kinderen al minstens twaalfduizend getuigenissen van familieleden afgenomen, die wellicht in de toekomst kunnen worden verzameld als bewijsmateriaal voor retributive justice. Critici waarschuwen echter voor het gevaar van politieke agenda's waarmee de geschiedenis door middel van *soft power* eenzijdig kan

worden weergegeven of kan worden gemanipuleerd door mechanismen van herdenking en educatie in Bangladesh. In Bosnië vindt educatie over het oorlogsverleden voornamelijk plaats in de NGO-sector. Zowel lokale als internationale NGO's hebben veel bijgedragen aan het gehele proces van gender gerelateerde transitional justice in Bosnië. Al tijdens de oorlog werden NGO's plaatselijk actief in rehabilitatiecentra. Na de oorlog werden er in psychosociale centra vertrouwelijke platformen ontwikkeld, waar lokale hulpverleners therapeutische gesprekken over herinneringen en trauma's voerden met slachtoffers. Deze centra zijn nog steeds actief.

In Bosnië is de toekenning van compensaties aan 'oorlogsheldinnen' volgens *UN Women* en *Medica Mondiale* een succesverhaal, mede doordat de herstelbetalingen vrijgemaakt worden uit het budget waarvan ook oorlogsveteranen worden betaald. In Bangladesh kunnen *birangonas* daarentegen niet rekenen op een dergelijke vorm van nationale erkenning door herstelbetalingen, terwijl *birangonas* volgens *Ain O Salish Kendra* wel degelijk behoefte hebben aan de erkenning en 'empowerment' die compensaties kunnen bieden.

Concluderend is het antwoord op de centrale vraag tweeledig. De inzet van genocidaal gender gerelateerd geweld was in Oost-Pakistan en Bosnië-Herzegovina in grote mate vergelijkbaar. De naoorlogse adressering daarvan door middel van mechanismen van gender gerelateerde transitional justice vertoont echter meer verschillen dan gelijkenissen tussen Bangladesh en Bosnië, ondanks de vergelijkbare impact van het gendergeweld op de slachtoffers en op de gehele samenleving. Van de onderzochte mechanismen van transitional justice hebben retributive justice, herstelbetalingen en het werk van NGO's en religieuze autoriteiten positieve effecten (gehad) op het herstel van de slachtoffers van gender gerelateerde misdaden in Bosnië. In Bangladesh hebben vrouwen een stuk minder mogelijkheden voor herstel met behulp van transitional justice mechanismen dan in Bosnië. NGO's krijgen bovendien van de Bengaalse regering niet alle vrijheid om vrouwen een platform te bieden om te praten over hun oorlogservaringen, terwijl de Bosnische casus bewijst dat praten –door middel van welk platform dan ook—een zeer helende werking heeft voor vrouwen. Het regeringsbeleid houdt op deze manier de stigma's en taboes op gender gerelateerde misdaden in stand: de oorlogservaringen van vrouwen maken bewust geen onderdeel uit van de nationale geschiedenis en de titel *birangona* betekent tegenwoordig 'prostitutie' in plaats van 'moedige vrouw'. Het is duidelijk dat het Bengaalse bestuursstelsel nog een transformatie door moet maken, voordat het de 'empowerment' van vrouwelijke oorlogsslachtoffers zal ondersteunen. De ontwikkelingen die Bosnië na de oorlog heeft doorgemaakt om gerechtigheid en herstel voor gender gerelateerd geweld te bereiken, laten door de vergelijking met Bangladesh een duidelijk contrast zien. Bangladesh heeft tot nu toe minder gerechtigheid en herstel kunnen bereiken voor de vrouwelijke slachtoffers. Het Bosnische voorbeeld laat echter wel zien dat hiervoor mogelijkheden zijn, waar deze mogelijkheden liggen en welke mechanismen in een stigmatiserende

moslimgemeenschap kunnen werken. Toch is het belangrijk om te benadrukken dat er ook in Bosnië 'mislukte' pogingen zijn gedaan op het gebied van transitional justice en dat de benoemde gevoelens van gerechtigheid en herstel uit de interviews ongetwijfeld niet voor alle slachtoffers hetzelfde zijn. Plaatselijke NGO's benadrukken dat er in Bosnië zeker nog stappen moeten worden gemaakt.

Volgens Yasmin Saikia zijn de mogelijkheden voor herstel in moslimgemeenschappen te vinden in transitional justice door middel van religie. De rollen die *insāniyat* en vergeving binnen de Islam innemen zijn de hoofdredenen voor de verwachting dat dit mechanisme moslimgemeenschappen vooruit kan helpen. Lagere rangen Pakistaanse soldaten erkenden dat het Pakistaanse leger buitenproportioneel geweld heeft gebruikt in Bangladesh en zeiden bovendien te worstelen met hun bewustzijn als moslim. Daders en slachtoffers verloren door gender gerelateerde misdaden namelijk beiden hun *insāniyat*. Omdat een goede moslim zijn *insāniyat* terug kan verdienen door spijt te betuigen aan zijn slachtoffer en haar leed en menselijkheid volledig te erkennen, lijkt hier een gegronde basis voor transitional justice te zijn. Slachtoffers kunnen hun *insāniyat* terugvinden door vergevingsgezind te zijn en in het reine te komen met hun oorlogsverleden. De 'empowerment' die vrouwen hierdoor krijgen kan hen in geen geval worden ontkend of afgenomen. De hulp van religie is voor Bengaalse moslimvrouwen vertrouwd, omdat het al vijfenveertig jaar als 'coping mechanism' werkt.

Het feit dat de Servische daders geen moslims zijn neemt niet weg dat excuses en vergeving ook in Bosnië krachtige mechanismen van transitional justice kunnen zijn om vrouwen erkenning en 'empowerment' te geven. Een aanpak op basis van 'recognition and atonement' vereist contact tussen dader en slachtoffer en is volgens David Gray en Benjamin Levin cruciaal en effectief. Ook Phil Cousineau pleit voor het herstel van vrouwelijke slachtoffers door excuses en vergeving als onderdeel van de herstelmaatregelen van transitional justice. Gray, Levin, Cousineau en Saikia benoemen allen dat de effectiviteit van excuses en vergeving aanzienlijk wordt vergroot indien de woorden worden bijgestaan door daden: compensaties waardoor het dagelijks leven van slachtoffers wordt verbeterd. Deze compensaties mogen niet worden toegekend als een vorm van humanitaire hulp, maar moeten een erkenning zijn van het leed van vrouwelijke slachtoffers door duidelijk geïdentificeerde misdaden. In Bosnië hebben herstelbetalingen en de 'empowerment' die dit aan slachtoffers gaf in feite al bewezen zeer effectief te zijn voor een gevoel van gerechtigheid en herstel voor de slachtoffers van gender gerelateerde misdaden in genocide. Vrouwen hebben door het werk van het ICTY, NGO's en religieuze autoriteiten ook meerdere platformen om te praten over ervaringen en trauma's. Toch blijkt er uit uitspraken zoals 'The man who raped me was not Milošević', dat slachtoffers van gender gerelateerde misdaden behoefte hebben aan individuele gerechtigheid voor hun eigen herstel en om in het reine te komen met het verleden. Een methode op basis van erkenning, excuses, vergeving en compensaties lijkt

voor vrouwelijke slachtoffers van belang. Bosnië voldoet aan sommige van deze onderdelen al, maar er zijn meer mogelijkheden. Volgens het conceptuele kader zouden de meest effectieve transitional justice-processen een *'holistic approach'* moeten hanteren door een combinatie van zoveel mogelijk mechanismen. Uit het onderzoek in deze scriptie blijkt dat Bangladesh hier in de afgelopen vijftien jaar in vergelijking met Bosnië minder mogelijkheden heeft kunnen benutten, wat geresulteerd heeft in een minder positieve huidige situatie voor de slachtoffers van gender gerelateerd geweld. Uit de *oral history*-projecten en NGO-programma's blijkt echter dat de behoefte aan gerechtigheid en herstel er nog steeds is. Het probleem lijkt hoofdzakelijk institutioneel te zijn: er is transformatieve justice nodig om duurzame verbetering in het land te kunnen brengen door middel van transitional justice. Bosnië heeft hiervoor eerst internationale hulp gekregen, maar in Bangladesh wordt dit niet geaccepteerd. Toch lijkt een nationaal transitional justice-proces voor Bangladesh gezien de ervaringen uitzichtloos. Juist daarom zou een individuele en religieuze aanpak van excuses en vergeving door *'recognition and atonement'* tussen slachtoffer en dader, zonder tussenkomst van de staat, een goed beginpunt van gender gerelateerde transitional justice in Bangladesh moeten zijn.

Literatuurlijst

Akhavan, Payam, 'Beyond Impunity: Can international criminal justice prevent future atrocities?', *The American Journal of International Law* 95 (2001) 1, 7-31.

Albertson Fineman, Martha, en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013).

Annan, Kofi, *Interventions: A Life in War and Peace* (New York 2012).

Askin, Kelly, 'Treatment of Sexual Violence in Armed Conflicts: A historical perspective and the way forward', in: Anne-Marie de Brouwer, Charlotte Ku, Renée Römkens en Herik, van den, Larissa (red.), *Sexual Violence as an International Crime: Interdisciplinary approaches* (Cambridge 2013).

Auwersaert, van der, Peter, *Reparations for Wartime Victims in the Former Yugoslavia: In Search of the Way Forward* (Genève 2013).

Bass, Gary J., *The Blood Telegram: Nixon, Kissinger and a forgotten genocide* (New York 2013).

Bedont, Barbara, en Katherine Hall Martinez, 'Ending Impunity for Gender Crimes under the International Criminal Court', *The Brown Journal of World Affairs* 6 (1999) 1, 65-85.

Campbell, Colm, en Catherine Turner, 'Utopia and the Doubters: Truth, Transition and the Law', *Legal Studies* 28 (2008) 3, 374-395.

Chinkin, Christine, 'Gender-Related Crimes: A Feminist Perspective', in: Ramesh Thakur en Peter Malcontent (red.), *From Sovereign Impunity to International Accountability: The search for justice in a world of states* (New York 2004) 116-134.

Chopra, Surabhi, 'The International Crimes Tribunal in Bangladesh: silencing fair comment', in: *Journal of Genocide Research* 17 (2015) 2, 211-220.

Copelon, Rhonda, 'Gender Crimes as War Crimes: Integrating Crimes Against Women into International Criminal Law', *McGill Law Journal* 46 (2000) 1, 217-240.

Cousineau, Phil, *Beyond Forgiveness: Reflections on Atonement* (San Francisco 2011).

Daly, Erin, 'Truth Skepticism: An Inquiry into the value of truth in times of transition', in: *The International Journal of Transitional Justice* 2 (2008) 1, 23-41.

D'Costa, Bina, en Sara Hossain, 'Redress for sexual violence before the International Crimes Tribunal in Bangladesh: lessons from history, and hopes for the future', *Criminal Law Forum* 21 (2010) 2, 331-359.

Dexter Lord, Gail en Ngaire Blankenberg, *Cities, Museums and Soft Power* (Washington 2015).

Dragovic-Soso, Jasna, 'History of a failure: Attempts to Create a National Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina, 1997-2006', *International Journal of Transitional Justice* 10 (2016) 2, 292-310.

Feyter, de, Koen, Stephan Parmentier, Marc Bossuyt en Paul Lemmens (red.), *Out of the Ashes: Reparation for Victims of Gross and Systematic Human Rights Violations* (Antwerpen 2006).

Fletcher, Laurel E., en Harvey M. Weinstein, 'Context, Timing and the Dynamics of Transitional Justice: A Historical Perspective', *Human Rights Quarterly* 31 (2009) 1, 163-220.

Godwin Phelps, Teresa, 'The Symbolic and Communicative Function of International Criminal Tribunals', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013).

Gray, David C., en Benjamin A. Levin, 'Feminist Perspectives on Extraordinary Justice', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013).

Hamber, Brandon, Liz Ševčenko en Ereshnee Naidu, 'Utopian Dreams or Practical Possibilities? The Challenges of Evaluating the Impact of Memorialization in Societies in Transition', *The International Journal of Transitional Justice* 4 (2010) 3, 397-420.

Hayner, Priscilla B., *Unspeakable truths. Facing the challenge of truth commissions. Second Edition* (New York 2011).

Haynes, Dina Francesca, 'Neoliberalism's Impact on Women: A Case Study in Creating Supply and Demand for Human Trafficking', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013).

Horelt, Michel-André, 'Serbia- Croatia, Bosnia and Herzegovina. Different apology packages, different successes', in: Christopher Daase, Stefan Engert, Michel-André Horelt, Judith Renner en Renate Strassner (red.), *Apology and reconciliation in International Relations: The importance of being sorry* (New York 2016).

Huntington, Samuel P., *The Third Wave: Democratization in the late twentieth century* (Norman 1991).

Husić, Sabia, e.a.(red.), *Research on the long-term consequences of war rape and coping strategies of survivors in Bosnia and Herzegovina. "We are still alive. We have been harmed but we are brave and strong." Report by Medica Zenica, second edition* (Zenica 2014).

Islam, Kajalie Shehreen, 'Breaking down the birangona: Examining the (divided) media discourse on the war heroines of Bangladesh's independence movement', *International Journal of Communication* 6 (2012), 2131-2148.

Islam, Suhail, en Syed Hassan, 'The Wretched of the Nations: The West's Role in Human Rights Violations in the Bangladesh War of Independence', in: Adam Jones (red.), *Genocide, War Crimes and the West: History and Complicity* (London 2004) 201-213.

Knoops, Geert Jan A., *An Introduction to the Law of International Criminal Tribunals: A Comparative Study. Second Revised Edition* (Leiden 2014).

Kritz, Neil J., (red.), *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes I* (Washington 1995).

Lambourne, Wendy, 'Transitional Justice and Peacebuilding after Mass Violence', *The International Journal of Transitional Justice* 3 (2009), 28-48.

Lowe, Vaughan, Adam Roberts, Jennifer Welsh en Dominik Zaum, *The United Nations Security Council and War: the evolution of thought and practice since 1945* (Oxford 2008).

MacKinnon, Catherine, *Are women human?* (Cambridge 2006).

McCormack, Timothy L.H., en Gerry J. Simpson (red.), *The Law of War Crimes: national and international approaches* (1997).

Mookherjee, Nayanika, 'Friendships and Encounters on the Political Left in Bangladesh', in: Heidi Armbruster en Anna Lærke, *Taking Sides: Ethics, Politics, and Fieldwork in Anthropology* (Oxford 2008), 65-88, aldaar 67.

Mookherjee, Nayanika, 'Remembering to Forget: Public Secrecy and Memory of Sexual Violence in the Bangladesh War of 1971', in: *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 12 (2006) 2, 433-450.

- Ní Aoláin, Fionnuala, 'Advancing a Feminist Analysis of Transitional Justice', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013).
- Nowak, Manfred, 'Reparations by the Human Rights Chamber for Bosnia and Herzegovina', in: Koen de Feyter, Stephan Parmentier, Marc Bossuyt en Paul Lemmens (red.), *Out of the Ashes: Reparation for Victims of Gross and Systematic Human Rights Violations* (Antwerpen 2006) 245-288.
- O'Rourke, Catherine, 'International Law and Domestic Gender Justice, or Why Case Studies Matter', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013).
- Patil, Anjali V., *The UN Veto in World Affairs 1946 – 1990: a complete record and case histories of the Security Council's veto*, (London 1992).
- Payne, Robert, *Massacre. The tragedy at Bangla Desh and the phenomenon of mass slaughter throughout history* (New York 1973).
- Popkin, Margaret, en Naomi Roht Arriaza, 'Truth as Justice: Investigatory Commissions in Latin America', *Law and Social Inquiry* 20 (1995) 1, 79-116.
- Power, Samantha, *'A problem from hell. America and the age of genocide'* (New York 2002).
- Rigby, Andrew, *Justice and Reconciliation after the Violence* (Londen 2001).
- Rummel, Rudolph J., *Death by Government*, (New Jersey 1994).
- Saikia, Yasmin, 'Insāniyat for peace: survivors' narrative of the 1971 war of Bangladesh', *Journal of Genocide Research* 13 (2011) 4, 475-501.
- Saikia, Yasmin, *Women, war and the making of Bangladesh: remembering 1971* (New Delhi 2011).
- Schabas, William A., 'Reparation practices in Sierra Leone and the Truth and Reconciliation Commission', in: Koen de Feyter, Stephan Parmentier, Marc Bossuyt en Paul Lemmens (red.), *Out of the Ashes: Reparation for Victims of Gross and Systematic Human Rights Violations* (Antwerpen 2006) 289-308.
- Sharlach, Lisa, 'Rape as genocide: Bangladesh, the former Yugoslavia and Rwanda', *New Political Science* 22 (2000) 1, 89-102.
- Shelton, Dinah L., *Remedies in International Human Rights Law* (Oxford 2005).
- Skjelsbaek, Inger, 'Therapeutic Work With Victims of Sexual Violence in War and Postwar: A Discourse Analysis of Bosnian Experiences', *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 12 (2006) 2, 93-118.
- Subotic, Jelena, 'Expanding the Scope of Post-conflict Justice: Individual, State and Societal Responsibility for Mass Atrocity', *Journal of Peace Research* 48 (2011) 2, 157-169.
- Taylor, David, 'Beyond the Courtroom: The objectives and experience of international trials at the grassroots', in: Peter Malcontent (red.), *Facing the Past: Amending historical injustices through instruments of Transitional Justice* (Cambridge 2016) 139-166.
- Teitel, Ruti, 'Dialogues of Transitional Justice: Keynote Speech', *Quinnipiac Law Review* 32 (2014) 4, 587-599.
- Than, de, Claire, en Edwin Shorts, *International Criminal Law and Human Rights* (Londen 2003).

Tint, Barbara, 'No Longer Just Add Women and Stir: An Integrated Approach to Gender, Peace, and Conflict', *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 10 (2004) 3, 301–304, aldaar 301.

Totten, Samuel, William S. Parsons en Israel W. Charny, *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts* (New York 2004).

Zernova, Margarita, *Restorative Justice: ideals and realities* (Londen 2007).

Zinsstag, Estelle, 'Sexual Violence Against Women in Armed Conflicts and Restorative Justice: An Exploratory Analysis', in: Martha Albertson Fineman en Estelle Zinsstag (red.), *Feminist Perspectives on Transitional Justice* (Cambridge 2013).

Digitale uitgaven en websites

Adviesraad Internationale Vraagstukken, 'Transitional justice. Gerechtigheid en vrede in overgangssituaties' (versie 3 april 2009) PDF report, <http://aiv-advies.nl/download/43a13f1b-28e9-41cb-b6bd-c94cb5b6e119.pdf>.

Ain o Salish Kendra, 'Annual report 2015 - Bangladesh: Failing to fulfil its commitments' (Dhaka 2015) PDF report, <http://www.askbd.org/ask/2015/08/31/bangladesh-failing-fulfil-commitments/>.

Al Jazeera, 'David Bergman: Top Stories', <http://www.aljazeera.com/profile/david-bergman.html>.

Amnesty International, 'Bangladesh: Nizami execution will not deliver justice' (versie 10 mei 2016), <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/05/bangladesh-nizami-execution-will-not-deliver-justice/>.

BBC News, 'African Union accuses ICC of 'hunting' Africans' (versie 27 mei 2013), <http://www.bbc.com/news/world-africa-22681894>.

BBC News, 'Bangladesh war: the article that changed history' (versie 16 december 2011), <http://www.bbc.com/news/world-asia-16207201>.

BBC News, 'Musharraf boosts Bangladesh ties' (versie 30 juli 2002), http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/2157891.stm.

Bloomfield, David, Teresa Barnes en Luc Huyse (red.), *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook* (Stockholm 2003) PDF boek, <http://www.un.org/en/peacebuilding/pbso/pdf/Reconciliation-After-Violent-Conflict-A-Handbook-Full-English-PDF.pdf>.

Boven, van, Theo, 'The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law' (2010) PDF report, http://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga/ga_60-147/ga_60-147_e.pdf.

Bumiller, Elisabeth, 'Crisis in the Balkans: Crimes; deny Rape or be hated: Kosovo victims' choice' (versie 22 juni 1999), <http://www.nytimes.com/1999/06/22/world/crisis-in-the-balkans-crimes-deny-rape-or-be-hated-kosovo-victims-choice.html>.

Čaušević, Jasmina, (red.), *Women Documented: Women and Public Life in Bosnia and Herzegovina in the 20th Century* (Sarajevo 2014) PDF boek, http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2014/10/Women-Documented_web-verzija-sa-koricama.pdf.

CNN, 'The Balkan Tragedy: Serbs Deny Committing Atrocities' (versie 18 juli 1995), <http://www.cnn.com/WORLD/Bosnia/updates/july95/7-18/index2.html>.

Cordaid, 'Bangladesh: Current Situation', <https://www.cordaid.org/en/partners/promoting-human-rights-and-education-in-bangladesh/>.

D'Costa, Bina, '1971: Rape and its Consequences. How an Australian doctor tried to help rape victims of Bangladesh' (versie 15 december 2010), <http://opinion.bdnews24.com/2010/12/15/1971-rape-and-its-consequences/>.

Dateline Bangladesh, documentaire, regie Gita Mehta, <https://www.youtube.com/watch?v=vFHIPID-eSk>.

Ethirajan, Anbarasan, 'Mahatma Gandhi's enduring Bangladesh legacy' (versie 9 februari 2012), <http://www.bbc.com/news/world-asia-16821579>.

Europees Parlement, 'European Parliament resolution of 14 March 2013 on the situation in Bangladesh (2013/2561(RSP))' (versie 14 maart 2013), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52013IP0100>.

Genocide Watch, 'Bangladesh' (versie 17 juli 2013), <http://www.genocidewatch.org/bangladesh.html>.

Georgetown University: Berkley Center for Religion, Peace and World Affairs, 'A Discussion with Sultana Kamal, Executive Director of Ain o Salish Kendra, Bangladesh' (versie 7 april 2015), <https://berkleycenter.georgetown.edu/interviews/a-discussion-with-sultana-kamal-executive-director-of-ain-o-salish-kendra-bangladesh>.

Hassan, Zia, 'How not to do a war crimes tribunal: the case of Bangladesh' (versie 25 december 2013), <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/12/how-not-do-war-crimes-tribunal-case-bangladesh-2013122373431816467.html>.

Human Rights Watch, 'Bangladesh: Investigate Killing of Witness' (23 december 2013), <https://www.hrw.org/news/2013/12/23/bangladesh-investigate-killing-witness>.

Huyse, Luc, en Mark Salter (red.), *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict. Learning from African Experiences* (Stockholm 2008) PDF boek, http://www.idea.int/sites/default/files/publications/traditional-justice-and-reconciliation-after-violent-conflict-learning-from-african-experiences_0.pdf.

ICTJ, 'Bangladesh: ICTJ Calls for International Monitoring of ICT Proceedings' (versie 28 februari 2014), <https://www.ictj.org/news/bangladesh-ictj-calls-international-monitoring-ict-proceedings>.

ICTJ, 'ICTJ Concerned by Retroactive Sentencing in Bangladesh Genocide Trial' (versie 19 september 2016), <https://www.ictj.org/news/ictj-concerned-retroactive-sentencing-bangladesh-genocide-trial>.

ICTJ, 'ICTJ Voices Concern Over Bangladesh Capital Punishment' (versie 10 december 2016), <https://www.ictj.org/news/ictj-voices-concern-over-bangladesh-capital-punishment>.

ICTY, 'Echoes of testimonies: a pilot study into the long-term impact of bearing witness before the ICTY' (versie juni 2016) PDF report, http://www.icty.org/x/file/About/Registry/Witnesses/Echoes-Exec-Summary_EN.pdf.

ICTY, 'Mandate and Crimes under ICTY Jurisdiction', <http://www.icty.org/en/about/tribunal/mandate-and-crimes-under-icty-jurisdiction>.

ICTY, 'Reliving the past', <http://www.icty.org/en/in-focus/crimes-sexual-violence/reliving-past>.

ICTY, 'The Conflicts', <http://www.icty.org/en/about/what-former-yugoslavia/conflicts>.

ICTY, 'The Tribunal: Establishment', <http://www.icty.org/en/about/tribunal/establishment>.

International Crimes Tribunal, 'International Crimes Tribunal-2, Bangladesh', <http://www.ict-bd.org/ict2/>.

International Criminal Court, *Rome Statute of the International Criminal Court* (17 juli 1998), https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Kamerbrief over IOB beleidsdoorlichting Gender Sense and Sensitivity' (versie 16 november 2015), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2015/11/17/kamerbrief-over-iob-beleidsdoorlichting-gender-sense-and-sensitivity>.

Ministry of Foreign Affairs, Government of the People's Republic of Bangladesh, 'Bangladesh refutes claims of unfairness against ICT-BD verdicts' (versie 26 november 2015), <http://www.mofa.gov.bd/media/bangladesh-refutes-claims-unfairness-against-ict-bd-verdicts>.

PLAN International, 'Bangladesh: Our Priorities', <https://plan-international.org/bangladesh>.

PLAN Nederland, 'Dossier Kindhuwelijken: facts & figures', <https://www.plannederland.nl/investeer-in-meisjes/projecten/bescherming/dossier-kindhuwelijken-facts-figures>.

Ramachandran, Sudha, 'Flawed Justice in Bangladesh' (versie 31 oktober 2013), <http://thediplomat.com/2013/10/flawed-justice-in-bangladesh/?allpages=yes>.

Rijksoverheid, 'Betrekkingen Nederland – Bangladesh', <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/betrekkingen-met-nederland/inhoud/bangladesh>.

Sexual Violence and the Triumph of Justice, documentaire, regie ICTY, <http://www.icty.org/en/in-focus/documentaries/sexual-violence-and-triumph-justice>.

Shadman, Onchita, Roland Schönbauer en Leo R. Dobbs, 'How a Bangladesh court ruling changed the lives of more than 300,000 stateless people' (versie 23 februari 2015), <http://www.unhcr.org/news/latest/2015/2/54ec22869/bangladesh-court-ruling-changed-lives-300000-stateless-people.html>.

South Asians for Human Rights, 'A Man & History on Trial : The case of David Bergman' (versie 14 oktober 2014), <http://www.southasianrights.org/?p=7245>.

Terre des Hommes, 'In Bangladesh trouwt 52% van de meisjes voor haar 18e' (versie 26 oktober 2016), <https://www.terredeshommes.nl/nieuws/meisjes-bangladesh> (1 december 2016).

The Economist, 'War crimes and misdemeanours: Justice, reconciliation—or score-settling?' (versie 24 maart 2011), <http://www.economist.com/node/18446875>.

The Guardian, 'Bangladesh court convicts British journalist for doubting war death toll' (versie 2 december 2014), <https://www.theguardian.com/world/2014/dec/02/bangladesh-convicts-british-journalist-david-bergman>.

The Telegraph, 'Bangladesh to decide British journalist's contempt case' (versie 1 december 2016), <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/bangladesh/11265854/Bangladesh-to-decide-British-journalists-contempt-case.html>.

U.S. Department of State – Office of the Historian, 'Rapprochement with China, 1972' <https://history.state.gov/milestones/1969-1976/rapprochement-china>.

U.S. Department of State, 'Editorial Note', <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v11/d320>.

U.S. Department of State, 'Milestones: 1969–1976. The South Asia Crisis and the Founding of Bangladesh, 1971', <https://history.state.gov/milestones/1969-1976/south-asia>.

United Nations, 'Background Information on Sexual Violence used as a Tool of War', <http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/about/bgsexualviolence>.

United Nations, 'Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice' (versie maart 2010) PDF report, https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf.

United Nations – General Assembly, 'Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Bangladesh' (8 juli 2013) PDF report, http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/HRBodies/UPR/Documents/Session16/BD/A_HRC_24_12_Bangladesh_E.doc&action=default&DefaultItemOpen.

United Nations – Office of the High Commissioner for Human Rights, 'UN rights experts urge Bangladesh to halt the execution of opposition party leader Muhammad Kamaruzzaman' (versie 6 november 2014), <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=15260&LangID=E#sthash.8cQ2kJPg.dpuf>.

United Nations – Security Council, *Resolution 771: S/RES/771* (13 augustus 1992), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/771\(1992\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/771(1992)).

United Nations – Security Council, *Resolution 798: S/RES/798* (18 december 1992), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/798\(1992\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/798(1992)).

United Nations – Security Council, *Resolution 820: S/RES/820* (17 april 1993), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/820\(1993\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/820(1993)).

United Nations – Security Council, *Resolution 827: S/RES/827* (25 mei 1993), http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf.

United Nations— Treaty Series, *No. 1021: Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948*, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>.

United States Holocaust Memorial Museum, 'Samuel Totten lecture transcript', <http://www.ushmm.org/confront-genocide/speakers-and-events/all-speakers-and-events/genocide-and-mass-murder-in-the-twentieth-century-a-historical-perspective/introduction-samuel-totten>.

Valji, Nahla, Romi Sigsworth en Anne Marie Goetz (red.), 'A Window of Opportunity: Making Transitional Justice Work for Women. Second Edition' (2012) PDF report, <http://www.unwomen.org/~media/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2012/10/06B-Making-Transitional-Justice-Work-for-Women.pdf>.

Verhagen, Frans, 'Amerika en de Koude Oorlog' (versie maart 2015), <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/42573/amerika-en-de-koude-oorlog.html>.

Viseur Sellers, Patricia, *The prosecution of sexual violence in conflict: the importance of human rights as means of interpretation* (2008) PDF boek, http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/Paper_Prosecution_of_Sexual_Violence.pdf.

Women Under Siege, 'Conflict Profiles: Bangladesh' (versie 8 februari 2012), <http://www.womenundersiegeproject.org/conflicts/profile/Bangladesh>.

World Faiths Development Dialogue, 'Event Summary: Women's Empowerment, Gender Justice, and Religion' (versie mei 2015), <https://s3.amazonaws.com/berkeley-center/150516WFDDEventSummarySpeakersForumEventWomensEmpowermentGenderJusticeReligion.pdf>.